

A. ΤΙΤΛΟΣ/ TITLE

Η αναγκαιότητα της αναβαθμίδωσης στο μεσογειακό χώρο. Η περίπτωση της Νισύρου/ The necessity of land terracing in the Mediterranean area. Nisyros island case

B. ΠΕΡΙΛΗΨΗ / ABSTRACT

Η αναβαθμίδωση αποτέλεσε μία σημαντική ήπια παρέμβαση του ανθρώπου στις περιοχές της Μεσογείου. Η κατασκευή αναβαθμίδων δεν ευνόησε μόνο τη συμβιωτική σχέση του ανθρώπου με την φύση και τη γενικότερη βιωσιμότητα των τόπων. Συντήρησε επιπλέον μέχρι πρόσφατα, μία πληθώρα τοπικών οικονομικών εξαρτήσεων, κοινωνικών δραστηριοτήτων και πολιτισμικών εκφάνσεων. Στη Νίσυρο, ένα από τα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου με το μεγαλύτερο ποσοστό αναβαθμίδωσης στο σύνολο της έκτασής του, η κατασκευή αναβαθμίδων λειτούργησε ως πρακτική για την καλλιέργεια του εδάφους, τη συλλογή νερού και τη χάραξη των οδών κύριας και δευτερεύουσας κυκλοφορίας (μονοπατιών). Στις αρχές του 20ου αιώνα, η χρήση νέων πρακτικών καλλιέργειας, η μετανάστευση και οι κοινωνικές αλλαγές υπήρξαν παράγοντες που ενεργοποίησαν τη σταδιακή εγκατάλειψη της αναβαθμίδωσης. Η τέχνη της κατασκευής των ξερολιθικών αναβαθμών παρουσιάζει σημαντικό ενδιαφέρον ως μέρος της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Μεσογείου, γεγονός που εξακριβώνεται με την πρόσφατη ένταξη της Τέχνης της Ξερολιθιάς στον κατάλογο της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς της UNESCO. Επιπλέον, ακολουθώντας τη Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για το τοπίο (Σύμβαση της Φλωρεντίας), το κατά τόπους αναβαθμιδωμένο τοπίο της Μεσογείου είναι σημαντικό να νοείται θεσμικά ως μέρος του πολιτιστικού τοπίου υπό προστατευτική πολιτική και να προωθείται η διαφύλαξη και συντήρησή του με συλλογικές πρακτικές.

/ Terracing the landscape has been an important mild human intervention in the Mediterranean area. Land terracing not only supported the symbiotic relationship between man and nature, but conserved, as well, a big amount of local economic reliancies, social activities and cultural motifs. In Nisyros, the island of Aegean sea with the biggest appearance of benched slopes in relation to its total area, has been a basic practice for the cultivation of the ground, the collection of rainwater and the design of the main roads and paths. At the beginning of the 20th century, the change of cultivation techniques, the immigration and the social changes have been factors that led to the abandonment of terracing the land with dry wall techniques. Land terracing scapes are important elements of the environmental and architectural heritage of Mediterranean area, a fact that is now verified through the entry of the "Art of drywall building" to the catalogue of the intangible inheritance of UNESCO. Furthermore, according to the [European Landscape Convention of the Council of Europe \(Florence Convention\)](#), the terraced landscape is important to be viewed institutionally as a part of the cultural landscape and to be under the strategies of conservation and restoration, following [participatory practices](#).

«Η Μεσόγειος δεν υπήρξε ανέκαθεν ένας παράδεισος που προσφέρθηκε χωρίς αντάλλαγμα προς τέρψιν των ανθρώπων. Χρειάστηκε να δημιουργηθούν τα πάντα, συχνά μάλιστα με περισσότερο μόχθο απ' όσο άλλου. Το εύθραυστο και λεπτό έδαφος δεν επιτρέπει στο ξύλινο άροτρο παρά μόνον ένα αλαφρύ τσουγκράνισμα. Αν βρέξει μανιωδώς, τότε η μαλακή γη γλιστράει από τις

πλαγιές προς τα κάτω σαν νερό. Το βουνό εμποδίζει την κυκλοφορία, τρώει υπερβολικό χώρο, περιορίζει τις πεδιάδες και οι αγροί συρρικνώνονται σε κάποιες ζώνες, σε μερικές χούφτες γης. Πιο πέρα αρχίζουν απότομα μονοπάτια, τραχιά για τα πόδια των ανθρώπων και των ζώων. [...] Πρόκειται για ένα εύθραστο τοπίο που δημιουργήθηκε εξ ολοκλήρου από τα χέρια του ανθρώπου: οι καλλιέργειες σε πεζούλια, τα τοιχάκια που πρέπει συνεχώς να ξαναχτίζονται...» (Braudel, 1990 : 26)

Η αναβαθμίδωση αποτέλεσε από την αρχαιότητα μία από τις σημαντικότερες ήπιες παρεμβάσεις του ανθρώπου στο μεσογειακό τοπίοπροσανατολισμένη στην καλλιέργεια.«*Σέτια και ποδόμες στη Λέσβο, αρμάκες(έρμαξ: ο σωρός λίθων) στην Κεφαλονιά, δέσες(δέση: δέσιμο, χώρος παροχέτευσης νερού σε αυλάκι) στην Ήπειρο, αιμασιές(αιμασιά: φράκτης κήπων, αιμάσσω: ματώνω) στην Άνδρο, σκάλες στην Τήνο, παραβόλια, τράφοι, λουρίδες και λουρίδια, τάβλες, δέσες, δαμάκια, άσπες,αρμάκια και αρμιά στην Κρήτη, δαμάκια στην Πάτμο, Λέρο, Κάλυμνο και Κω, βαστάδια ή βαστοί και τάβλες στη Νίσυρο, δαμάκια και λούροι στους Λειψούς, βαστάοι και λουριά στη Β. Κάρπαθο και στην Κάσο, χτια ή οχτιά στην Αμοργό, σκάλες στην Κύθνο, χαλάκια στη Νάξο, αναβαθμοί, πεζούλες και λαχίδια.» (Πετανίδου, 2015 : 7)Κάθε αναβαθμιδωμένο τοπίο στην Ελλάδα έχει τη δική του φυσιογνωμία.Ανά τόπους συναντώνται διαφορετικά πετρώματα και διαφορετικές τεχνικές συντονισμένεςμε τους περιορισμούς των καιρικών φαινομένων, του προσανατολισμού, του γεωλογικού υπόβαθρου, των εδαφικών χαρακτηριστικών, της ιδιαίτερης τοπογραφίας, της αρχιτεκτονικής καιτης γεωργικής δραστηριότητας. Το βασικότερο στοιχείο στη δομή τους είναι ο αναλημματικός τοίχος χτισμένος με την τέχνη της *ξερολιθιάς*,¹ δηλαδή την κατασκευή από λίθους χωρίς συνδετικό υλικό (*κονίαμα*).*

Η μελέτη του αναβαθμιδωμένου τοπίου συνιστά μία διεπιστημονική διεργασία που περιλαμβάνει την εξέταση του περιβαλλοντικού, γεωργικού, οικονομικού, παράγοντα σε συνδυασμό με την ανθρωπογεωγραφική διερεύνηση και τις αισθητικές και πολιτισμικές νοηματοδοτήσεις του τοπίου. Η περίπτωση της Νισύρου στο νοτιοανατολικό Αιγαίο είναι ένα ιδιαίτερο παράδειγμα προς διερεύνηση, καθώς συνιστά το νησί με το μεγαλύτερο ποσοστό αναβαθμίδωσης στο σύνολο της έκτασής του ανάμεσα στα άλλα νησιά του Αιγαίου (Πετανίδου, 2005). Η αποτύπωση της υπάρχουσας παρηκμασμένης κατάστασης και η προβολή προτάσεων για την ανακατασκευή των αναβαθμίδων είναι έργο σημασίας για την πολιτιστική κληρονομιά, το περιβάλλον, την οικονομίακαι τη βιωσιμότητα.

Η ιστορία της αναβαθμίδωσης στο μεσογειακό χώρο

Οι *ξερολιθικοί αναβαθμοί,αναβαθμίδες* ή *πεζούλες*, λωρίδες εδάφους, διαμορφωμένες,ως επί των πλείστων παράλληλα προς τις υσοΰψεις,δημιουργούνται με τη εκσκαφή και τη μετακίνησηεδαφικού υλικούπου κατανέμεταιισόποσα σε όλη τη ζητούμενη επιφάνεια και συγκρατείται από *αναλημματικούς* τοίχους (τοίχους αντιστήριξης του εδάφους) *ξερολιθικής* κατασκευής. Το αποτέλεσμα είναι η μετατροπή της φυσικής κεκλιμένης επιφάνειας σε ένα ανθρωπογενές κλιμακωτό τοπίο.Επιτρέπεται έτσι, ηκαλύτερη διαχείρισητου εδάφους, η επιτυχήςκατεύθυνση του νερού (απορροή), η αποφυγή της διάβρωσης, η αποφυγή της ερημοποίησης² και η δημιουργία γόνιμότερου εδάφους.Παράλληλα, βελτιώνεται η πρόσβαση και

---

¹Η *ξερολιθιά*ή *ξερολιθιά* δεν περιορίστηκε μόνο στους αναλημματικούς τοίχους που συγκρατούν το έδαφος σε κλίση και ορίζουν τις βαθμίδες, χρησιμοποιήθηκε παράλληλα σε μάντρες, περιφράξεις, κτίσματα, αλώνια, στέρνες, οδούς, γεφύρια, φούρνους, ασβεστοκάμينا. Στην Ελλάδα, συναντώνται αγροτικά κτίσματα ποικίλων χρήσεων (αποθήκες, στάνες, εποχιακές κατοικίες, λιωτρίβια, βυρσοδεψία, πατητήρια, αποστακτήρια, υδρόμυλοι, ανεμόμυλοι, νεροτριβές) που ακολουθούν διαφορετικές αρχιτεκτονικές τυπολογίες.

²Η *ερημοποίηση*(desertification) αναφέρεται στη διεθνή βιβλιογραφία ως το φαινόμενο της υποβάθμισης της γης σε ξηρές, ημίξηρες και ύφυγες περιοχές. Επηρεάζει το επιφανειακό έδαφος, το υπέδαφος, τα υπόγεια νερά, τις μετακινήσεις των πετρωμάτων, τους πληθυσμούς των ζώων και των φυτών, καθώς και τις

διευκολύνονται οι αγροτικές εργασίες. Τέλος, η αναβαθμίδωση χρησίμευε στη δημιουργία μικροκλιμάτων με τη δέσμευση ή την αποφυγή της ηλιακής ακτινοβολίας και τη βιοκλιματική προστασία της καλλιέργειας.

Από τα παραπάνω, ένα από τα σημαντικότερα οφέλη της κατασκευής των ξερολιθικών αναβαθμών στα απόκρημα και δύσβατα εδάφη της Μεσογείου είναι η προστασία του εδάφους από τη διάβρωση. Η διάβρωση σταδιακά απομακρύνει τα ανόργανα υλικά, την οργανική ουσία και τα θρεπτικά στοιχεία από το έδαφος, με αποτέλεσμα τη φτωχοποίηση του εδάφους και τη μείωση της παραγωγικότητας. Σε διαβρωμένα εδάφη κωλύεται η απορροή, η κατεύθυνση και η αποθήκευση του νερού. Το πολυεπίπεδο έδαφος λειτουργεί ως μειωτής της ποσότητας και της ταχύτητας του νερού που κινείται παράλληλα με την κλίση του εδάφους, με αποτέλεσμα να μειώνεται η διάβρωση (Κοσμάς 2006, Cots-Folch et al. 2006) και να βοηθείται η κατασκευή ταμιευτήρων ύδατος. Οι πρώτες ενδείξεις γεωργικής ζωής στη Μεσόγειο αποδεικνύουν πως οι αναβαθμίδες χρησιμοποιήθηκαν ως μέσο προστασίας από την ξηρασία, ευνοώντας την ανάπτυξη μίας επιτυχούς ξηρικής γεωργίας προσαρμοσμένης στις κλιματικές συνθήκες της Μεσογείου, που σε μερικές περιοχές (στα νησιά των Κυκλάδων και στη Νίσυρο για παράδειγμα) συντηρείται μέχρι σήμερα.

Οι περιβαλλοντολόγοι και γεωγράφοι έχουν καταγράψει μία σειρά από τυπολογίες αναβαθμίδων που διαφέρουν στην χάραξη, τον όγκο και τις διαστάσεις. Η Πετανίδου (2015) διακρίνει τρεις γενικούς μορφολογικούς τύπους: α. Οι *επιμήκεις* ή *αναβαθμίδες-έδρανα* (*bench terraces*) που χρησιμοποιούνται για την καλλιέργεια β) οι *πλατιές* (*broad base terraces*) σε εδάφη χαμηλών κλίσεων με κύριο στόχο τον έλεγχο του νερού γ) *αναβαθμίδες-υδροφράκτες* (*check-dam* ή *cross-channel terraces*) που φτιάχνονται στις περιοχές των χειμάρρων για την ανάσχεση της υδατικής ροής. Στην Ελλάδα, οι αναβαθμίδες σύμφωνα με την ίδια κατηγοριοποίηση ομαδοποιούνται σε τρεις γενικούς τύπους: α. *παράλληλες* ή *κλιμακωτές* ή *βαθμιδωτές* (*step terraces*), β. *επάλληλες* ή *διάπλεκτες* (*braided terraces*) και *αναβαθμίδες-θύλακες* (*rocket terraces*)³. Οι επάλληλες αναβαθμίδες συναντώνται συνήθως στα μεγάλα υψόμετρα. Ο Κοσμάς (2006) συμπληρώνει πως οι επάλληλες αναβαθμίδες σχηματίζουν ένα μοτίβο που επιτρέπει την πρόσβαση των ζώων και των μέσων καλλιέργειας, ενώ οι αναβαθμίδες-θύλακες είναι ημικυκλικές κατασκευές για τη διευκόλυνση της ανάπτυξης της ρίζας των δέντρων, μία σε κάθε ρίζα.

Η αναβαθμίδωση υπήρξε μία παραδοσιακή αγροτική δραστηριότητα στις περιοχές της Μεσογείου και είναι δεδομένο πως συντήρησε την ύπαρξη και δράση των πολιτισμών ανά τους αιώνες. Για αυτό τον λόγο, δε μπορεί να παραβλεφθεί η σημασία της στη διαμόρφωση του *πολιτιστικού* και *πολιτισμικού τοπίου* της Μεσογείου (Douglas et al. 1994, Gallart et al. 1994, Dunjo et al. 2003, Varotto 2008, Arnaez et al. 2011). Συναντάμε αυτά τα τοπία στην κοιλάδα Duoro στη βόρεια Πορτογαλία, στην περιοχή Alpujarra στην Ισπανία, στους ελαιώνες της Σαρδηνίας, στα ανατολικά Πυρηναία, στους αμπελώνες της Προβηγκίας, στην Κροατία, στη Μαγιόρκα, στις περιοχές της Λιγκουρίας (Cinque Terre), της Τοσκάνης (Chianti Classico) και της Καμπάνιας (Amalfi Coast) στην Ιταλία. Αντίστοιχα στον ελληνικό χώρο, στα νησιά και στην ενδοχώρα, στις ορεινές δύσβατες εκτάσεις πλησίον οικισμών υπάρχουν ακόμα αυτά τα δαντελωτά επίπεδα που έχουν λαξευτεί από τον άνθρωπο. Στα νησιά η αναγκαιότητα της αναβαθμίδωσης υπήρξε εντονότερη και συνδέθηκε με την οικονομική αυτάρκεια ενός αποκλεισμένου από τη θάλασσα τόπου. Η κατασκευή συμπορευόταν με

ανθρώπινες εγκαταστάσεις. Ο πρώτος ορισμός του Aubreville για την ερημοποίηση (1949), επανεξετάστηκε κατά τη διάρκεια του συνεδρίου του ΟΗΕ για την ερημοποίηση στο Ναϊρόμπι το 1977 (Glantz and Orlovsky, 1983).

³ Η Πετανίδου στηρίζεται στις πρωτότερες κατατάξεις των Moody & Grove (1990), Rackman & Moody (1992) και Grove & Rackman (2001).

τις γεωργικές πρακτικές (της *αγρανάπαυσης* και της *αμειψισποράς*⁴), πρακτικές που ήταν ζωντανές και αναπτυσσόμενες μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα.

Η διαδικασία της αναβαθμίδωσης έχει μεταδοθεί από γενιά σε γενιά στους αγροτικούς πληθυσμούς της Μεσογείου. Πέρα από διαφορές που σχετίζονται με τις ιδιαίτερες ποιότητες των εδαφών, τα στάδια της διαδικασίας παραμένουν όμοια στις περισσότερες περιοχές της Μεσογείου. Στους αναλημματικούς ξερολιθικούς τοίχους μπορεί κανείς να διακρίνει τις διαφορετικές φάσεις της αρχικής κατασκευής, τις φάσεις των αναστήλώσεων, των ανακατασκευών και των επεκτάσεων μέσα στο πέρασμα του χρόνου. «Μέσα στη διαχρονική δομή τους, ένας προσεκτικός παρατηρητής μπορεί συχνά να διακρίνει βάσεις αρχαίων ανδρήρων, μάρμαρα και πώρους, σπανίως στοιχεία της βυζαντινής τοιχοποιίας, όπως το υδραυλικό κονίαμα ή κουρασάνι, αλλά και ολόκληρα τμήματα παλαιότερων λιθοδομών που έχουν ενσωματωθεί στις νεότερες.» (Πετανίδου, 2015 : 8)

Αρχικά, ο τεχνίτης σκάβει μεταφέρωντας το έδαφος από την ψηλότερη προς τη χαμηλότερη περιοχή. Στο ψηλότερο σημείο, σημαδεύει την περασιά του τοίχου και σκάβει ένα αυλάκι εώς πενήντα εκατοστά προς τα κάτω (βάθος) και εξήντα εκατοστά προς την εσωτερική μεριά του τοίχου (πλάτος). Αυτό το αυλάκι θα είναι το θεμέλιο του τοίχου αντιστήριξης κι εκεί τοποθετούνται οι μεγαλύτεροι και σταθερότεροι λίθοι. Στη συνέχεια, ο τοίχος χτίζεται σε στρώσεις που ξεκινούν με την τοποθέτηση του ενόσθιου δίπλα στον άλλον. «Αυτός είναι ο τρόπος που χτίζονται οι τοίχοι. Οι ξερολιθικοί τοίχοι δεν έχουν όρια στον χρόνο και τον τόπο», αναφέρει μία μαστόρισσα από την περιοχή της Προβηγκίας⁵. Οι λίθοι τοποθετούνται με τέτοιο τρόπο ώστε να στηρίζουν ο ένας τον άλλον, να ταιριάζουν οι πλευρές τους και να σφηνώνουν μεταξύ τους. Το ζητούμενο είναι να δημιουργείται ένα σύνολο που λειτουργεί ως ενιαίο, με τους ογκωδέστερους λίθους να τοποθετούνται στις χαμηλότερες στρώσεις. Ο τεχνίτης με την τοποθέτηση του κάθε λίθου ελέγχει με κάθε τρόπο αν αυτός μετακινείται. Αν ένας λίθος δεν ταιριάζει, ο τεχνίτης προτιμά να βρει εκείνον που θα ταιριάζει στη ζητούμενη θέση χωρίς να χρειαστεί να επέμβει στο σχήμα του. Παρ' όλα αυτά, κάποιες φορές επεξεργάζεται τον λίθο με τον *ματρακά* και το *βελόνι*. Η μπροστινή πλευρά του λίθου σε πολλές περιοχές δουλεύεται με τη *χτενιά* και το *καλέμι*. «Ο πατέρας μου έλεγε πως όταν πιάνεις την πέτρα στα χέρια σου κάνεις διάλογο. Γιατί ρε πατέρα κάνεις διάλογο; Γιατί κάθε πέτρα έχει έξι φάτσες, έξι πρόσωπα. Ένα που θα καθίσει, ένα που θα έρθει η άλλη από πάνω να καθίσει, η δίπλανη που θα ακουμπήσει, η μπροστινή φάτσα που θα δείξεις, και το πίσω μέρος ακόμα πρέπει να είναι έτσι διαμορφωμένο που να δέσει με την άλλη πέτρα.», παραθέτει ένας Έλληνας τεχνίτης⁶. Τα σημεία που παραμένουν κενά στην εσωτερική περιοχή του τοίχου, πληρώνονται με μικρότερες πέτρες και χώμα. Στα σημεία της πρόσοψης που υπάρχουν κενά, μικρότερες σφηνοειδείς πέτρες, οι *σφήνες*, τοποθετούνται και στερεώνονται με τον *ματρακά*. «Ένας τοίχος χωρίς μικρές πέτρες, είναι ένας οργανισμός χωρίς όργανα», εξηγεί ένας Ισπανός τεχνίτης⁷. Πολλές φορές, οι ξερολιθικοί αυτοί τοίχοι αντιστήριξης περιλαμβάνουν περιοχές συμπαγούς πετρώματος που προϋπάρχουν. Καθώς υπάρχει η πρόβλεψη ο τοίχος να έχει μία ελαφριά κλίση προς το ψηλότερο επίπεδο, σε κάθε σειρά που χτίζεται ελέγχεται η κλίση με το αλφάδιασμα. Για παράδειγμα, αν το αυλάκι θεμελίωσης έχει πλάτος εξήντα εκατοστά, για μία βαθμίδα ύψους δύο μέτρων, το πλάτος στο ψηλότερο σημείο του τοίχου θα είναι σαράντα εκατοστά. Στο ψηλότερο σημείο του τοίχου, στη στέψη, τοποθετούνται συνήθως πλατιές πέτρες με ελαφριά κλίση της μεγάλης επιφάνειάς τους προς το ψηλότερο επίπεδο, έτσι ώστε να μπορεί να περπατηθεί εύκολα και να αποτελεί ένα ευκρινές σημάδι ορίου. Σε πολλές περιοχές οι

---

⁴Η Πετανίδου (2015) υπογραμμίζει πως οι εμπειριστατωμένοι συνδυασμοί μεθόδων και εναλλασσόμενων καλλιιεργειών, οι προσχεδιασμένες αναγκαστικές αγραναπαύσεις και ο τρόπος άρσης καθόρισαν τα πρότυπα άσκησης της γεωργίας που ξεδιπλώνει τα ιδιαίτερα φυσικά χαρακτηριστικά του κάθε τόπου.

⁵Art of dry stone walling, knowledge and techniques, διαθέσιμο στο <https://ich.unesco.org/en/RL/art-of-dry-stone-walling-knowledge-and-techniques-01393>

⁶βλ. σημείωση 4

⁷βλ. σημείωση 4

αναλημματικοί τοίχοι περιλαμβάνουν σκάλες από μεγαλύτερες, μακρόστενες πέτρες.

«Το μεγαλύτερο πλεονέκτημα της ξερολιθιάς είναι ότι αν πέσει θα πέσει ένα τμήμα, γιατί δεν έχει τη λάσπη ως συνδετικό υλικό που θα παρασύρει το υπόλοιπο».⁸ «Το κυριότερο θέμα της ξερολιθιάς είναι η σταθεροποίηση του τοπίου που σημαίνει της γης που έχουμε κάτω από τα πόδια μας. Εάν δεν υπάρχει συντήρηση και φροντίδα για τους τοίχους, οτιδήποτε θα καταρρεύσει και θα εξαφανιστεί στο ποτάμι»⁹. «Πιστεύω πως αυτή η δουλειά είναι πολύ χρήσιμη ως μέρος της κατασκευής, πολύ σημαντική ως προς την ηθική της δουλειάς, αυτή η δουλειά είναι βιώσιμη. Ένας ακόμη ηθικός παράγοντας είναι πως μέσα στους τοίχους αναπτύσσεται η ζωή. Είναι το πέρασμα του νερού, των εντόμων, υπάρχει ζωή μέσα του. Αυτό ίσως είναι το πιο σημαντικό σημείο να εξεταστεί. Είναι μεγάλη ευχαρίστηση να βιώνεις την εμπειρία της νέας γενιάς της ψηφιακής εποχής που εξασκείται σε μία αρχαία τεχνική δόμησης με ενθουσιασμό και πάθος»¹⁰. Το σύνολο του αναβαθμιδωμένου τοπίου της Μεσογείου, λόγω των πολιτισμικών, οικολογικών και αισθητικών αναφορών που περικλείουν δεν έχουν μόνο σημασία για τους ντόπιους πληθυσμούς αλλά και για τους ερευνητές της ακαδημαϊκής κοινότητας (Price & Nixon 2005, Asins-Velis 2006, Sluis et al. 2014, Gadot et al. 2016)

Η εποχή των αναβαθμιδών διαμόρφωσε το ανά τόπους πολιτισμικό περιβάλλον, την αγροτική και κοινωνική ζωή, την τοπογραφία ως τις αρχές του 20ου αιώνα. «Η αναβαθμίδωση αποτέλεσε μία σημαντική μέθοδο απόκτησης εδάφους για καλλιέργεια στην περιοχή της Μεσογείου και της παραμεσόγειου περιοχής, από καταβολής γεωργίας και επομένως, πολιτισμού» (Πετανίδου, 2015 : 32). Χαρακτηριστικό παράδειγμα παραμένει το θαυμαστό έργο των κήπων της Βαβυλώνας (600 π.Χ.) που περιγράφηκε από τον Φίλωνα τον Βυζάντιο ως ένα έργο που αψηφούσε τη φύση. Ο [Διόδωρος ο Σικελιώτης](#) περιγράφει εκτενέστερα τον τρόπο κατασκευής. «Οι πολυεπίπεδοι κήποι στηρίζονταν σε μια σύνθετη κατασκευή από χοντρούς τούβλινους τοίχους, πέτρινα υποστυλώματα και δοκούς από κορμούς [φοινικόδενδρων](#) σε πυκνή διάταξη. Για να στεγανοποιηθούν οι δοκοί, καλύπτονταν με πλέγματα από καλάμια και πίσσα, καθώς και δύο στρώσεις εφυαλωμένων οπτόπλινθων» (Wellard, 1972 : 156). Ο [Στράβων](#) αναφέρει ότι το πότισμα των κήπων γινόταν με νερό από το γειτονικό [Ευφράτη](#).

Τα αρχαιολογικά ευρήματα και οι μελέτες στο Αιγαίο και στην Κρήτη φέρνουν στο φως αναβαθμιδωμένες εκτάσεις πολύ πιο πριν από την εποχή της Βαβυλώνας, στα προϊστορικά χρόνια. (βλ. Moody et al. 1990, Rackham & Moody 1992, French & Whitelaw 1999, Bevan et al. 2003, Price et al. 2005). Κάποιοι ερευνητές τοποθετούν τη διαδικασία της αναβαθμίδωσης στη Μεσόγειο στη Νεολιθική Εποχή (Price et al. 2005, Hughes 2005), ενώ άλλοι στην Εποχή του Χαλκού (Countryman 2012, Grove et al. 2001). Η σύγχρονη διεπιστημονική διερεύνηση με τη συνεργασία αρχαιολόγων και γεωγράφων φέρνει στο φως ευρήματα στην περιοχή Dhra' της Ιορδανίας κατά τη 6η χιλιετία π.Χ. (Kujit et al., 2007). Στην Κροατία, στην περιοχή Stari Grad του νησιού Hvar βρέθηκε ένα σύστημα κατάτμησης της γης που μοιάζει με το αρχαιοελληνικό και λέγεται πως επηρέασε τη χωρική οργάνωση των ξερολιθικών αναβαθμιδών (Andlar et al., 2017). Στη Νότια Γαλλία, περιοχές με αναβαθμιδές κατασκευάστηκαν από τους Φοίνικες πριν από 2.500 χρόνια (Lowdermilk, 1947). Στην Αλγερία κοντά στη πόλη Θηβέστη (Tebessa) βρέθηκαν τη δεκαετία του 1930 αναβαθμιδές που περιλάμβαναν προ-ρωμαϊκά ή ρωμαϊκά συστήματα καναλιών και φραγμάτων για τη διαχείριση του νερού (Πετανίδου, 2015). Στη Νότια Ιταλία βρίσκουμε εκτάσεις αναβαθμιδωμένου τοπίου από την αρχαιότητα (Barbera & Cullotta 2012).

Αναβαθμιδωμένες πλαγιές που δεν έχουν χρονολογηθεί, στέκονται ακόμη στην Ισπανία (στην κοιλάδα του ποταμού Duero, στην Ανδαλουσία και στη Μούρθια), στην Ιταλία (στην ανατολική

---

⁸βλ. σημείωση 4

⁹βλ. σημείωση 4

¹⁰βλ. σημείωση 4

Λιγυρία, στην Τοσκάνη και στα νησιά της νότιας Ιταλίας),στηΔαλματία και στα νησιά της Κροατίας. Ακόμη, συναντάμε τα τοπία αυτά στην περιοχή Moselle στη Γερμανία, στην περιοχή Loire και Rhone στη Γαλλία, στην περιοχή Λαναυκτης λίμνης της Γενεύηςστην Ελβετία. Η κατασκευή τους φαίνεται να ακολουθεί τις δημογραφικές αλλαγέςκαι τις πληθυσμιακές μετακινήσεις στην Ευρώπη στο πέρασμα του χρόνου, με την τελευταία περίοδο με έντονη δραστηριότητα να σημειώνεται τον 18ο και τον 19ο αιώνα (Du Guerny & Hsu, 2010). Κύκλοι από περιόδους έντονης δραστηριότητας αναβαθμίδωσης και επέκτασης μπορεί να εναλλάσσονται με περιόδους στασιμότητας και εγκατάλειψης.

Στην Ελλάδα, στις τοποθεσίες που μένουν ακαλλιέργητεςή ακατοίκητες, η άγρια βλάστηση έχει σκεπάσει τα ξερολιθικά τοπία. Ωστόσο, η επιτόπια έρευνα και η μελέτη των αεροφωτογραφιών μπορεί να καταδείξει τα σημεία των αναβαθμιδωμένων εδαφών. Η έρευνα της Πετανίδου (2015) για την αναβαθμίδωση του αρχαίου κόσμου επικεντρώνεται σε δύο βιβλιογραφικές πηγές. Η πρώτη αναφέρεται στον Φίλιππο Ε' μεταξύ 3^{ου} και 2^{ου} αι. π.Χ.: «οι ουλαμοί του Φίλιππου και του Τίτου επέστρεψαν πίσω εξ αιτίας του ότι γύρω από τις Φέρες οι περιοχές ήσαν κατάφυτες και πλήρεις *αιμασιών*» (Πολύβιος, Ιστορίαι). Η δεύτερη φωτίζει το τοπίο των Μεγάρων του 20^{ου} αι. μ.Χ.: «φοβήθηκε ο Σκιπίων στη λαχανοπαραγωγό αυτή περιοχή που ήταν γεμάτη με *αιμασιές* και ωραία φυτά, αλλά και βάτα και άλλα αγκάθια, καθώς και βαθιά κανάλια γεμάτα νερό» (Απιανός, Λιβυκή).

Μετα λίγα γραπτά τεκμήρια και την περιορισμένη αρχαιολογική μελέτη, είναι δύσκολο να συνταχθούν συμπεράσματα για το αναβαθμιδωμένο τοπίο του ελλαδικού χώρου κατά την αρχαιότητα, παρά την ανεπίσημη βεβαιότητα πως η κατασκευή των *αιμασιών*ήταν αναγκαίος παράγοντας για τη γεωργία. Ηδυσκολία της αρχαιολογικής τεκμηρίωσης έγκειται στο γεγονός ότιακόμα και μερική εγκατάλειψη οικισμών για 100 χρόνια έχει ως αποτέλεσμα τη σημαντική συρρίκνωση ή και εξαφάνιση των δομών αυτών. Στη νησιωτική Ελλάδα, «δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι ανδηρώσεις εδαφών διαπιστώνονται σε όλες σχεδόν τις περιόδους της αρχαιότητας, χωροθετούνται, όμως κυρίως, σε εκτάσεις συνεχόμενες με οικισμούς, καθώς και σε λόφους, στις κορυφές των οποίων σχηματίζονταν οι ακροπόλεις. Η συντήρηση, η χρήση, η ανακατασκευή και η εγκατάλειψη των αναβαθμίδων συνδέονται με την εν γένει μακροοικονομική κατάσταση του νησιωτικού συμπλέγματος, τη διαζευκτική επιλογή μονοκαλλιέργειας-πολυκαλλιέργειας, την καμπύλη της δημογραφικής παραμέτρου, την έκταση της χρήσης ενοχικών δικαιωμάτων (π.χ. μίσθωση), καθώς και τις δομές του κυρίαρχου παραγωγικού μοντέλου» (Πετανίδου, 2015 : 58).

Νεώτερες διεπιστημονικές μέθοδοι διερεύνησης ανέδειξαν την ύπαρξη εκτάσεων στα Κύθηρα, αναβαθμιδωμένες από την Εποχή του Χαλκού (2500-1700 π.Χ.) (Krathoroulou & Frederick, 2008) και στις πλαγιές του όρους Τρόοδος της Κύπρου επίσης την ίδια εποχή (Fall et al. 2012). Η νήσος Ψείρα στην Κρήτηφαίνεται πως ήταν αναβαθμιδωμένη από τα μεσομινωικά χρόνια (2200 έως 1700 π.Χ.) (Vogiatzakis & Raskam 2008). Η συνεργασία αρχαιολόγων και γεωλόγων είναι χαρακτηριστική στο παράδειγμα της εθνο-αρχαιολογικής και αρχαιο-οικολογικής έρευνας (2000) “Αρχαιολογικοί χώροι στις νησίδες της Νισύρου”, που πραγματοποιήθηκε από τους Βερνίκιο και Δασκαλοπούλου (Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη) και ανέδειξε τη συνεχή ανθρώπινη παρουσία μέσω των ευρημάτων για τις θαλάσσιες διαδρομές και τις εποχικές καλλιέργειες των επιφανειών. Η τεκμηρίωση στήριχτηκε ακριβώς στον εντοπισμό των ξερολιθικών αναβαθμών, των κτισμάτων, των υπόσκαπτων χώρων αποθήκευσης, των στερνών συλλογής του βρόχινου νερού, σε όλες σχεδόν τις νησίδες (Γυαλί, Περγούσα, Παχειά, Άγιος Αντώνιος) που περιβάλλουν τη Νίσυρο.

Στις Κυκλάδες, ηΔήλος, εγκατελειμμένη από τον 7^ο αι. μ.Χ. αποτελεί ένα πεδίο ουσιαστικής εξέτασης του αρχαίου αγροτικού τοπίου. Οι ανθρώπινες παρεμβάσεις στη Δήλο μπορούν να μελετηθούν λεπτομερώς, σύμφωνα με τον Brunet (2005): η μορφή και η κατανομή των αγροτικών κτιρίων, η μορφολογία των αγροτεμαχίων, το δίκτυο των αγροτικών δρόμων, η οργάνωση των αναβαθμίδων σε σχέση με την τοπογραφία, η διάταξη των καλλιεργειών, τα αρδευτικά συστήματα, η μορφολογία του εδάφους μετά τις παρεμβάσεις. Σημαντικό στοιχείο για την τεκμηρίωση του τοπίου υπήρξαν τα διαθέσιμα συμβόλαια εκμίσθωσης. Τα μισθωτήρια των ιδιοκτησιών συνιστούν

παραδοσιακά για τους ερευνητές των ανθρωπιστικών σπουδών πολύτιμο μέρος αρχειακού υλικού, καθώς σε αυτά αναδύονται πληροφορίες των οικονομικών, θρησκευτικών, νομικών και κοινωνικών παραμέτρων που διέπουν την εκάστοτε τοπική κοινωνία.

Οι αναβαθμίδες είναι δεσπόζουσες στις αγροτικές περιοχές της Δήλου, που εξυπηρετούν το αρδευτικό και το υδρευτικό σύστημα. Λειτουργήσαν ως κατασκευές για την προστασία του επικλινούς εδάφους από τη διάβρωση, αλλά και ως μέσα κατεύθυνσης του νερού στις δεξαμενές. Αξίζει να παρατεθεί η περιγραφή του Brunet για μία από τις δεξαμενές : «Σε ένα ύψος σχεδόν 60 μέτρων πάνω από το νοτιοδυτικό αντέρεισμα του Κύθνου, τούτη η μεγάλη δεξαμενή με χωρητικότητα σχεδόν 2.000 κυβικώνμέτρων μάζευε τα νερά που κυλούσαν από την απόκρυμνη γρανιτένια πλαγιά σε σχήμα κοχυλιού που στέκει, ακριβώς, από πάνω της. Σήμερα, έχει τη μορφή κοιλώματος περιτρυγυρισμένου στις δύο πλευρές από ένα παχύ τοίχο περίφραξης. Η εσωτερική όψη αυτού του τοίχου καλυπτόταν από υδραυλικό κονίαμα, ενώ ο βυθός της δεξαμενής ήταν στρωμένος από οστρακοκονία. Στο βόρειο μέρος της δεξαμενής, σε ένα μέρος διαμορφωμένο από την τοπογραφία της βουνοπλαγιάς, ο τοίχος της περίφραξης διακοπτόταν από το στόμιο ενός αποχετευτικού καναλιού, που ήταν κι αυτό σκεπασμένο με υδραυλικό κονίαμα. Πέρα από το ανάχωμα, που περιβάλλει τη λεκάνη, μπορεί κανείς να ακολουθήσει τα ίχνη αυτού του καναλιού, καθώς κατεβαίνουν τη βουνοπλαγιά, ανάμεσα στις αμφιθεατρικά τοποθετημένες αναβαθμίδες με τα σπάρτα, που είναι τοποθετημένες λες και το επιβάλλει η πιθανότητα να φτάσουν ως εκεί αυλάκια άδρευσης από το σημείο που βρίσκεται το κεντρικό κανάλι. Τούτα τα λιγοστά δίκτυα άρδευσης – βασισμένα στο νόμο της βαρύτητας-, που συμπληρώνονται με πολυάριθμα πηγάδια, επέτρεπαν στους Δήλιους να χαλαρώσουν τον ασφυκτικό κλοιό της ξερής αγροκαλλιέργειας και να διευρύνουν το φάσμα των καλλιεργειών τους με ποικιλίες δέντρων και είδη κηπουρικής που απαιτούσαν νερό.» (2005 : 91).

Η περίοδος από το Μεσαίωνα και μετά παρουσιάζει έντονη δραστηριότητα αναβαθμίδωσης, σε πολλές περιπτώσεις λόγω των μετακινήσεων των πληθυσμιακών ομάδων προς τις ορεινές περιοχές. Στα χωριά της ορεινής Αρκαδίας στέκονται ακόμη πεζούλες κοντά στους οικισμούς που δημιουργήθηκαν από τον εκτοπισμό των ντόπιων από τους Οθωμανούς, οπότε και οι πρώτοι μεταφέρθηκαν από τον κάμπο στα βουνά. Στα τέλη του 14^{ου} αιώνα χτίστηκαν μαζικά τα σέτια της Λέσβου και αφιερώθηκαν στη δημιουργία των ελαιώνων ιδιαίτερα στο νότιο και ανατολικό κομμάτι του νησιού. Η αναβαθμίδωση όπως επισημαίνουν οι Marathianou, Kosmas, Gerontidis(2000) συνέβαλλε στην προστασία από την εδαφική διάβρωση και την βελτίωση της παραγωγικότητας των ελαιόδεντρων. Στην παραπάνω μελέτη αναλύονται σε βάθος οι επιπτώσεις της εγκατάλειψης των σειτών στη Λέσβο σε σχέση με τη διάβρωση, την ερημοποίηση και την μείωση της παραγωγικότητας των ελαιώνων. Η ακμή της κατασκευής πανελλαδικά συμβαίνει κατά μεγάλη πιθανότητα τον 19^ο αιώνα. Στην Κρήτη, όπου πολλά από τα δέντρα έχουν χρονολογηθεί στην αρχαία και βυζαντινή περίοδο, αποδεικνύεται συνέχεια της δραστηριότητας για πολλούς αιώνες, ενώ «όταν η μπουλτόζα ήρθε στην Κρήτη το 1960» ανέστειλε σημαντικά την επέκτασή των αναβαθμίδων, καθώς και τη συζήτηση, με αποτέλεσμα να αλλοιωθεί εντελώς η όψη του τοπίου (Vogiatzakis & Rackam 2008).

Σήμερα, η γεωργική παραγωγή αναπτύσσεται κυρίως στις πεδινές περιοχές, όπου διευκολύνεται η χρήση των γεωργικών μηχανημάτων, η άρδευση, η λίπανση και η σύγχρονη καταπολέμηση των ασθενειών, με αποτέλεσμα τα δύσβατα αγροτικά τοπία που σμιλεύτηκαν από τον άνθρωπο να βρίσκονται υπό εγκατάλειψη. Η εγκατάλειψη των καλλιεργειών στις αναβαθμίδες συνέβη σταδιακά εξαιτίας των πολιτικών και οικονομικών αλλαγών και της γενικότερης αλλαγής των προτύπων και του τρόπου ζωής κατά τον 20^ο αιώνα. Στα νησιά του Αιγαίου, ο βαθμός εγκατάλειψης αυξάνεται συστηματικά από την εποχή του μεσοπολέμου. Το τοπίο που περιγράφηκε ιστορικά πρωτίτερα, σήμερα καταρρέει μαζί με τις αγροτικές συνήθειες και τις κατασκευαστικές μεθόδους. Αυτή η εξέλιξη δεν προκύπτει αποκλειστικά από τη μετανάστευση την αστυφιλία, οφείλεται πρωτίστως στην κακή νομοθεσία που συνεχίζει να πλήττει την αγροτική ανάπτυξη και την περιβαλλοντική αειφορία. Στα εγκατελειμμένα εδάφη, η αυξανόμενη απορροή μετακινεί ποσότητες

εδάφους στις κοιλάδες με τη μορφή πλημμυρικών αποθέσεων και η διάβρωση του εδάφους είναι ταχύτερη. Ο Κοσμάς (2006) αναλύει το παράδειγμα της εγκατάλειψης των ατομικών ξερολιθιών χτισμένων από τον 13^ο μέχρι τον 19^ο αι. σε μεγάλες εκτάσεις της αγροτικής Λέσβου. Η Πετανίδου (2015) επικεντρώνεται στα Δωδεκάνησα, πλήθος ερευνητών κάνουν το αντίστοιχο σε κυρίως στα νησιά του Αιγαίου, την Κρήτη και διάφορες μεσογειακές χώρες (Marathianou et al. 2000, Cots-Folch et al. 2006, Vogiatzakis & Rackam 2007, Krathopoulou & Frederick 2008, Du Guerny & Hsu 2010, Barbera & Cullotta 2012, Galletti et al. 2013, Tarolli et al. 2014, Αθανασίου 2015, Andlar et al. 2016, Μαρία Mateos 2018 και άλλοι).

Ορισμοί και νομοθεσίες για το τοπίο

Η εγκατάλειψη και η κακή συντήρησή του αναβαθμιδωμένου τοπίου δεν υφίσταται μόνο στην Ελλάδα. Στις περισσότερες περιοχές της Ευρώπης ξεκίνησε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, κυρίως στις επικλινέστερες εκτάσεις που δε μπορούσαν να δουλευτούν με μηχανές. Σήμερα οι περιοχές αυτές βρίσκονται υπό την απειλή της διάβρωσης και της ερημοποίησης. Το παράδειγμα της περιοχής Priorat στην Καταλονία είναι χαρακτηριστικό. Εκτάσεις που είχαν αφιερωθεί στην καλλιέργεια του αμπελιού από τον 12^ο αι. αλλάζουν ταχύτατα καθώς οι σύγχρονες τεχνικές αναβαθμίδωσης εγκαθίστανται με χειρισμούς που δεν συναινούν με τους παράγοντες της περιβαλλοντικής αρμονίας (Cots-Folch et al., 2005). Στην Αδριατική, οι Andlar, Šrajcar και Trojanović (2017) σημειώνουν πως η διαδικασία της εγκατάλειψης ξεκινάει με τις επιπτώσεις του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, τη σοβαρή επιδημία γρίπης και άλλα «μεγάλης κλίμακας γεγονότα που οδήγησαν στην εγκατάλειψη της γης και στη μετανάστευση» (Andlar et al. 2017). Παραθέτουν ωστόσο, ως ένα αξιόλογο παράδειγμα αναβαθμίδωσης μεταπολεμικά, την αναβαθμίδωση της περιοχής Primošten που πραγματοποιήθηκε υπό το κομμουνιστικό καθεστώς και δόθηκε σε αγροτικούς συνεταιρισμούς και κολλεκτίβες (Kale 2006). Σε αυτή την περίπτωση μιλούν για μία επιτυχημένη διαδικασία, καθώς οι τυπολογίες των κατασκευών και οι τρόποι δόμησης ακολούθησαν τις παραδοσιακές τεχνικές.

Στην Ελλάδα, όπως ήδη αναφέρθηκε, η χρήση νέων πρακτικών καλλιέργειας και οι κοινωνικές και πληθυσμιακές αλλαγές του μεσοπολέμου επιτάχυναν τη σταδιακή εγκατάλειψη των αναβαθμιδωμένων. Πλέον τα βαστάδια και οι πεζούλες στο μεγαλύτερο μέρος των απόκρυμων πλαγιών της ελληνικής υπαίθρου έχουν χάσει τη σύνδεση με τη ζωή των κατοίκων τους. Στις περισσότερες περιοχές η φθορά και η κατάρρευση ενδυναμώνεται από την ανεξέλεγκτη βόσκηση. Το αναβαθμιδωμένο τοπίο νοείται ως μία ανθρώπινη παρέμβαση στο φυσικό περιβάλλον που αποτέλεσε εργαλείο διαχείρισης του τόπου και της ζωής μιας άλλης εποχής. Πράγματι, ζούμε σε μία εποχή στην οποία το τοπίο -ως στοιχείο περιβάλλοντος και πολιτισμού-, υποβιβάζεται συστηματικά χωρίς να προωθούνται στοχευμένες στατηγικές διαφύλαξης. Κρίνοντας αναγκαίο να αντιμετωπιστεί αυτή η εξέλιξη και οι αρνητικές της επιπτώσεις στη ζωή, γίνονται προσπάθειες από τους ερευνητές, την ακαδημαϊκή κοινότητα και ένα ποσοστό των κοινοτήτων να τεθούν σε ισχύ σχέδια και ειδικοί κανονισμοί αποκατάστασης και συντήρησης. Στη σημερινή εποχή, αυτά τα μέτρα φεύγουν από τη συλλογική πρακτική των μικρών κοινωνιών και την τοπική πρωτοβουλία και εισέρχονται στη σφαίρα της εθνικής ή διεθνούς νομοθεσίας. Παρ'όλα αυτά, η μικρή κλίμακα χρειάζεται να βρίσκεται στο κέντρο κατά την παραγωγή των θεωριών για το τοπίο (που στοχεύουν στην ένταξή τους σε ένα γενικό πλαίσιο νομοθεσίας και διαχείρισης).

Παραδοσιακά, λόγω της δυτικής προέλευσής τους, οι συμβάσεις προστατευτικής πολιτικής του τοπίου τοποθετούν στο κέντρο της συζήτησης την αναζήτηση του ορισμού του *τοπίου* και της *τοπιακότητας*. Η φιλοσοφική νοηματοδότηση του *τοπίου* εξελίχθηκε βασιζόμενη σε ένα πρωτεύον χαρακτηριστικό αιτιατότητας: μία υποκειμενική οπτική αντίληψη που επιθυμεί να διαβάσει και να αναπαραστήσει νοητικά ένα υπάρχον χωρικό σύνολο. Έτσι, το τοπίο δομείται στην υποκειμενική αντίληψη από τις αισθήσεις ως μία ενωτική σύνθεση από πολλαπλότητες. «Η πνευματική πράξη με

την οποία ο άνθρωπος μορφοποιεί έναν κύκλο φαινομένων, έτσι ώστε αυτά να χωρέσουν στην κατηγορία του *τοπίου*: πρόκειται για μία εποπτεία κλεισμένη στον εαυτό της, που γίνεται αντιληπτή ως αυτάρκης ενότητα» (Simmel, 1913/2003 : 11-31). Ο Heidegger θεώρησε πως «η θεμελιώδης διαδικασία των σύγχρονων καιρών είναι η κατάκτηση του κόσμου ως μία νοητή εικόνα» (1962 : 162). Εύλογα μπορεί να επισημανθεί ότι ο ορισμός του τοπίου στηρίζεται διαχρονικά πάνω στην απομάκρυνση του ανθρώπου από τη φύση (Rousseau 1762/1921, Simmel 1988) στη σταδιακή διαφοροποίηση του από αυτήν και την παρατήρηση αυτής από απόσταση. Αυτή η μετάβαση της παρατήρησης είναι εμφανής, σύμφωνα με τους ιστορικούς, στις αναπαραστάσεις των τοπιογραφιών του ύστερου Μεσαίωνα και της Αναγέννησης και στις αφηγήσεις των περιπατητών της ίδιας εποχής. Οι τοπιακές αναπαραστάσεις δεν είναι οικουμενικές και άχρονες, «είναι η ιδιαίτερη μορφή της σχέσης των κοινωνιών με το φυσικό τους περιβάλλον» (Brunet, 2005 : 80).

Στην αναζήτηση του ορισμού του τοπίου συνεισφεραν κατόπιν οι κλάδοι της γεωγραφίας, της ιστορίας, της ανθρωπολογίας, της αρχιτεκτονικής. Ο όρος *τοπίο* κατά πολλούς είναι «το πλαίσιο των ανθρώπινων ενεργειών, αισθημάτων, σκέψεων, διαθέσεων, προθέσεων» (Δουκελλής, 2005 : 14). Κατ'αντιστοιχία, οι γεωγράφοι αποδίδουν το *τοπίο* ως τις δραστηριότητες του ανθρώπου που λαμβάνουν χώρα σε έναν τόπο. Είναι η ορατή έκφραση του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος και η πρόσληψη μιας γεωγραφικής περιοχής, αποτέλεσμα της ανθρώπινης δραστηριότητας και της νοητικής επεξεργασίας. Ο Sauer στο *Morphology of the Landscape* (1925) επισήμανε πως:

*Culture is the agent
the natural area is the medium
the cultural landscape is the result.*

Ως εκ τούτου, το τοπίο θεωρήθηκε *πολιτισμικό*, σύναψη που τροφοδότησε τον προβληματισμό των γεωγράφων κι έθεσε τις βάσεις για την ανάπτυξη του πεδίου της πολιτισμικής γεωγραφίας¹¹. Η Τερκενλή στο *Πολιτισμικό τοπίο: γεωγραφικές προσεγγίσεις* (1996) αφηγείται τις πολλαπλές εκφάνσεις της νοηματοδότησης του τοπίου, -αξίζει να παρατεθούν εδώ συνοπτικά, καθώς αποδεικνύεται ότι αφορούν άμεσα το αναβαθμιδωμένο τοπίο: «Μία σύνθεση χώρων, είτε ανθρωπογενών, είτε τροποποιημένων από τον ανθρώπινο παράγοντα, που χρησιμεύει ως υποδομή ή πλαίσιο για τη συλλογική μας διαβίωση (Jackson 1984). [...] Ένα γενικό πλαίσιο ζωής, που μαρτυρεί την ιστορία και τις διαφορετικές προοπτικές σύμφωνα με την εποχή, τις κοινωνικό-οικονομικές συνθήκες και το πολιτισμικό σύστημα» (1996 : 17).

Η ενασχόληση με το τοπίο μπορεί να θεωρηθεί μία διαδικασία συναντήσεων οπτικών και μεθόδων παρατήρησης. Είναι η συνάρτηση της ιστορικής, γεωγραφικής, φιλοσοφικής, ανθρωπολογικής διερεύνησης, αλλά και της υποκειμενικής και πάντα ανεπτυγμένης υπό ιδιαίτερες συνθήκες τεχνικής του ανθρώπινου βλέμματος (Δουκελλής, 2005). Η μελέτη του ελληνικού τοπίου είναι αναγκαίο, εκτός των παραπάνω, να περιλαμβάνει τις μεθόδους συγκριτικής διερεύνησης των περιφερειακών αρχαιολογικών ερευνών, «που αγωνίζονται να ορίσουν τη σχέση μεταξύ εθνογραφικού παρόντος και αρχαιολογικού παρελθόντος» (Acheson and Davis, 2005 : 47). Προτείνεται έτσι, ο εμπλουτισμός της επιστημονικής διερεύνησης με την προφορική ιστορία και τη λαογραφική επισκόπηση, ενθαρρύνοντας τη συνομιλία των

---

¹¹ Η ανάπτυξη της πολιτισμικής και της ιστορικής γεωγραφίας στηρίχθηκε στην ουμανιστική μέθοδο της φαινομενολογίας. «Απευθύνει διαφορετικού είδους ερωτήσεις στο γεωγράφο από αυτές του λογικού θετικισμού, π.χ. “ποια η σημασία αυτού του φαινομένου/ κατανομής/ σχέσης;”, ή “πως υποβοηθάει η σχέση αυτή στην κατανόηση του εαυτού μας;” [...] Διαγραμματικά τα βασικά στοιχεία της φαινομενολογικής προσέγγισης είναι: 1. Όλη η γνώση είναι (δι-)υποκειμενική, δομείται ως εξής: καθημερινή ζωή – εμπειρία – νόημα. 2. Η κατανόηση των διεργασιών απόδοσης νοήματος/ έννοιας στο ανθρώπινο περιβάλλον γίνεται με το στοχασμό, την κριτική λογική σκέψη, την υπερβατική αυτοσυγκέντρωση, τη φιλοσοφική ή εσωστρεφή αναζήτηση και τη λογική αυτοανάλυση [...] 3. Το ανθρώπινο περιβάλλον κατανοείται ως νοητικό κατασκευάσμα, ως αποτέλεσμα σκόπιμων ανθρώπινων ενεργειών (acts of intentionality). Μας ενδιαφέρει, για παράδειγμα, ποιες είναι αυτές, ποιο είναι το νόημά τους και πως διαφέρουν από άνθρωπο σε άνθρωπο και από πολιτισμό σε πολιτισμό.»

ερευνητών με τους κατοίκους των κοινοτήτων, έτσι ώστε να τροφοδοτούνται όχι μόνο με τις αναπαραστάσεις του παρελθόντος, αλλά και με τα σύγχρονα τοπικά ενδιαφέροντα. Η συνάντηση της αρχαιολογικής έρευνας, της ανθρωπολογίας και των φυσικών επιστημών είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη ενός νέου υποπεδίου στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, της αγροτικής ανθρωπογεωγραφίας. Το νέο πεδίο τροφοδότησε ερευνητικά και τις δύο κατευθύνσεις της αρχαιολογίας και της γεωγραφίας, αφού «κάθε σύγχρονο περιβάλλον είναι, έτσι, το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης που ασκούν αυτές οι δύο σειρές αιτιοτήτων μέσα σε μια μεγάλη χρονική διάρκεια, και ως εκ τούτου, συμπεριλαμβάνονται επιβιώσεις (που μερικές φορές υπόκεινται σε νέα χρήση) προγενέστερων καθεστώτων οργάνωσης» (Brunet, 2005 : 81). Χαρακτηριστικό έργο της διεπιστημονικής συνάντησης είναι το εξαιρετικό βιβλίο του Fernand Braudel, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄*, δημοσιευμένο το 1949.

Καθώς το τοπίο είναι κατά πολλούς η υποκειμενική αντίληψη των εγγραφών του χρόνου στο χώρο, η διαχείρισή του υπήρξε μία αλληλουχία διαφορετικών στρατηγικών και νομοθεσιών ανά την ιστορία. Στη μεταβιομηχανική εποχή, σε παγκόσμιο επίπεδο, οι κοινωνικό-πολιτισμικές αλλαγές συντέλεσαν, εκτός των καταστάσεων περιβαλλοντικής υποβάθμισης, σε μία έλλειψη συνείδησης του τοπίου ως «κοινό αγαθό» (Bromley 1991, Ostrom, 1990). Παρά το γεγονός πως στην Ελλάδα δε συντελέστηκε ολοκληρωτικά η έλευση της βιομηχανικής εποχής, οι μετεμφυλιακές βίαιες συνθήκες εκκένωσης της υπαίθρου και η μετάλλαξη των συστημάτων αναφοράς που δόμησαν ιστορικά τις τοπικές συλλογικές ταυτότητες, επέφεραν την ανάγκη για τον επαναπροσδιορισμό της κοινής νοηματοδότησης του τοπίου. Μέχρι σήμερα, οι πιέσεις προσαρμογής στη θεσπισμένη από τα Ευρωπαϊκά Συμβούλια κοινοτική αγροτική πολιτική, μαζί με την πίεση που ασκείται για τη μετάλλαξη της λειτουργίας του τοπίου από περιβάλλον ομαλής συμβίωσης του ανθρώπου με τη φύση σε μέσο βεβιασμένης τουριστικής κατανάλωσης, δε συμφωνούν με τον ορισμό του τοπίου υπό τις δεσμεύσεις της Σύμβασης της Φλωρεντίας «που μεριμνά για το τοπίο ως χώρο/πλαίσιο ζωής των ατόμων και των κοινωνιών» (Μαριά 2005 : 68) και προσβλέπει στη βιώσιμη διαχείρισή του.

Μετά το 2000, την υιοθέτηση από το Συμβούλιο της Ευρώπης της Σύμβασης για το Τοπίο (Σύμβαση της Φλωρεντίας)¹² και την κύρωση της από την Ελλάδα το 2010 «το πρώτο κείμενο διεθνούς δικαίου που είναι αποκλειστικά αφιερωμένο στο τοπίο και την προστασία του» (Μαριά, 2005 : 67)-, η συμβολή της αναβαθμίδωσης στην οργάνωση, στη συγκρότηση και στη νοηματοδότηση των τοπίων υπογραμμίζεται εντονότερα σε διεθνές επίπεδο και η ζήτηση για την αναστήλωση και τη συντήρηση των κατασκευών αυξάνεται. Πρέπει να σημειωθεί ότι η ανάδειξη του τοπίου ως αγαθό υπό προστατευτική πολιτική προϋπήρχε στη Σύμβαση για την Προστασία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς της UNESCO¹³. Παράλληλα, το Διεθνές Συμβούλιο

---

¹² Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση του Τοπίου, που υπεγράφη στη Φλωρεντία, στις 20 Οκτωβρίου 2000 κυρώθηκε από την ελληνική κυβέρνηση μέσω του Ν 3827/2010 (ΦΕΚ Α΄ 30/25.2.2010) το 2010. Συντάσσεται με αναφορές από τη Σύμβαση για τη Διατήρηση της Αγρίας Ζωής και των Φυσικών Οικοτόπων της Ευρώπης (Βέρνη, 19 Σεπτεμβρίου 1979), τη Σύμβαση για την Προστασία της Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς της Ευρώπης (Γρανάδα, 3 Οκτωβρίου 1985), την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προστασία της Αρχαιολογικής Κληρονομιάς (με την αναθεώρηση της Βαλλέττα, 16 Ιανουαρίου 1992), την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Πλαίσιο για Διασυνοριακή Συνεργασία ανάμεσα σε Τοπικές Κοινότητες ή Αρχές (Μαδρίτη, 21 Μαΐου 1980) και τα πρόσθετα πρωτόκολλα της, τον Ευρωπαϊκό Χάρτη της Τοπικής Αυτοδιοίκησης (Στρασβούργο, 15 Οκτωβρίου 1985), τη Σύμβαση για τη Βιοποικιλότητα (Ρίο, 5 Ιουνίου 1992), τη Σύμβαση που αφορά στην Προστασία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς της UNESCO (Παρίσι, 16 Νοεμβρίου 1972).

¹³ Η Σύμβαση της UNESCO αποτελεί ένα «βαθύτατα πρωτοποριακό βήμα, συνενώνοντας τις έννοιες φύση και πολιτισμός» (Parent M, 1984 : 33). Η Διεθνής Σύμβαση αντικατοπτρίζει την ευρωπαϊκή δυαδική παράδοση, η οποία εκφράζεται μέσα από τη σύγκλιση δύο θεωρητικών σχολών (L.Pressouyre, 2001). Η πρώτη πηγάζει από το διεθνές κίνημα αρχιτεκτόνων και ειδικών για την προστασία της κληρονομιάς, που με αφετηρία το Διεθνές Συνέδριο και το Χάρτη των Αθηνών (1931) κατέληξε σε ένα οργανωμένο μη κυβερνητικό κίνημα με τη διατύπωση της Χάρτας της Βενετίας και την ίδρυση του Διεθνούς Συμβουλίου

Μνημείων και Τοποθεσιών (ICOMOS) εστιάζει στα πολιτισμικά τοπία στη διακήρυξη για τα Τοπία Κληρονομιάς (2009).

Η Σύμβαση της Φλωρεντίας θεσπίζει τον ορισμό του *τοπίου* ως την κοινή κληρονομιά ανεξάρτητα από τη θέση του και αποσκοπεί στη μεταρρύθμιση της γενικότερης περιβαλλοντικής πολιτικής στοχεύοντας στη βιωσιμότητα. Ταυτόχρονα προτείνει την οργάνωση μίας διεθνούς συνεργασίας για την προστασία του τοπίου αναγνωρίζοντας τις στρατηγικές προστασίας ως πεδίο συμμετοχικής διεργασίας νομοθετών και των κοινωνικού συνόλου. Η Σύμβαση ξεδιπλώνει τη διττή φύση της *τοπιακότητας* (νοσηματοδότησης του τοπίου) ως συνδυασμένης αντικειμενικής διάστασης (της επιφάνειας της γης ορισμένων περιβαλλοντικών χαρακτηριστικών) και της υποκειμενικής διάστασης (του αισθητικού, πολιτισμικού και ανθρωπογεωγραφικού παράγοντα). Συγκεκριμένα, στη Σύμβαση, δίνεται ο εξής ορισμός: «*Τοπίο* σημαίνει μία περιοχή, όπως γίνεται αντιληπτή από ανθρώπους, του οποίου ο χαρακτήρας είναι το αποτέλεσμα της δράσης και αλληλεπίδρασης των φυσικών και/ή ανθρώπινων παραγόντων». Αντίστοιχα συνάπτεται ένας ορισμός για την *προστασία τοπίων* ως τις «δράσεις για να συντηρηθούν και να διατηρηθούν τασημαντικά ή ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ενός τοπίου, που δικαιολογούνται από την αξία του ως κληρονομιάς, η οποία πηγάζει από τη φυσική του διαμόρφωση και/ή από την ανθρώπινη δραστηριότητα», και τη *διαχείριση τοπίων* ως «δράση, από την προοπτική της βιώσιμης ανάπτυξης, για να διασφαλιστεί η σε τακτική βάση συντήρηση ενός τοπίου, ώστε νακατευθύνονται και να εναρμονίζονται μεταβολές που προξενούνται από κοινωνικές, οικονομικές και περιβαλλοντικές διαδικασίες».

Η ανάλυση των ορισμών και των στόχων της Σύμβασης της Φλωρεντίας μέχρι εδώ, συναινεί στον ισχυρισμό πως οι εκτάσεις των ξερολιθικών αναβαθμών συνιστούν τοπία προς προστασία, συντήρηση και αποκατάσταση, ως τοπία/ πλαίσια ζωής των ατόμων και των κοινωνιών. Παρ'όλο, που η Σύμβαση περιέχει κατευθυντήριες διατάξεις που κυρίως υποδεικνύουν ένα χαρακτήρα γενικής στρατηγικής και δεν χρησιμοποιεί παραδοσιακά ειδικά και γενικά νομικά εργαλεία, φιλοδοξεί προς «μία νέα φιλοσοφία στα ζητήματα προστασίας του τοπίου, ευαισθητοποιώντας τα κράτη που δεν διαθέτουν σχετικό νομοθετικό πλαίσιο» (Μαριά, 2006: 657).

Σύμφωνα με τη Μαριά (2010) «στην Ελλάδα δεν υπάρχει ειδικός νόμος για την προστασία του τοπίου κατά το παράδειγμα της πλειοψηφίας των ευρωπαϊκών χωρών. Εντούτοις, σχετικές διατάξεις για το τοπίο και την προστασία του εντοπίζονται σε νομοθετήματα ποικίλης ύλης, αλλά και χρονικής εμβέλειας. Κατά κύριο λόγο, οι διατάξεις αυτές είναι διάσπαρτες και δεν παραπέμπουν σε μια ενιαία αντίληψη του κοινού νομοθέτη, αλλά, αντίθετα, σε μια αποσπασματική προσέγγιση» (2010: 73-74). Το αναβαθμιδωμένο τοπίο μπορεί να καταταχθεί στις κατηγορίες του Φυσικού Περιβάλλοντος (N.1650/1986)¹⁴, των Αρχαιοτήτων και της Πολιτιστικής Κληρονομιάς (N. 1469/1950 και N. 3028/2002¹⁵) και της Φυσικής και Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς (Άρθρο 4, παρ. 1 του ΓΟΚ που αναφέρεται στον χαρακτηρισμό των παραδοσιακών συνόλων και των ζωνών που περιβάλλουν παραδοσιακά σύνολα¹⁶). Η παρούσα

Μνημείων και Τοποθεσιών-ICOMOS (1964). Η δεύτερη προέρχεται από τα παγκόσμια συνέδρια για την προστασία της φύσης (Βέρνη 1913 και Μπρούνεν 1947), τα οποία κατέληξαν στην ίδρυση της Διεθνούς Ένωσης Προστασίας της Φύσης (IUCN) με στόχο την προστασία των μνημείων της φύσης, τα οποία πρέπει να παραδοθούν αλώβητα στις επόμενες γενεές» (Αυγερινού, 2015 :3).

¹⁴ Στο άρθρο 2, στην παρ. 16, περιλαμβάνεται ως ο μοναδικός ορισμός του τοπίου στην ελληνική νομοθεσία : «κάθε δυναμικό σύνολο βιοτικών και μη βιοτικών παραγόντων και στοιχείων του περιβάλλοντος που μεμονωμένα ή αλληλεπιδρώντας σε συγκεκριμένο χώρο συνθέτουν μια οπτική εμπειρία».

¹⁵ Το τοπίο, ως «κατ'έξοχην σύνθετο έργο του ανθρώπου και της φύσης και της αλληλεπίδρασής τους στο πέρασμα του χρόνου», θα πρέπει να εντάσσεται εννοιολογικά στους ιστορικούς τόπους ως στοιχείο της πολιτιστικής κληρονομιάς και επομένως υπάγεται στο πεδίο εφαρμογής του Ν. 3028/2002.

¹⁶ Σύμφωνα με το άρθρο, «μπορεί να χαρακτηρίζονται: α) οικισμοί ή τμήματα πόλεων ή οικισμών ή αυτοτελή οικιστικά σύνολα εκτός αυτώνως παραδοσιακά σύνολα, β) χώροι, τόποι, τοπία ή ζώνες ιδιαίτερου κάλλους και φυσικοί σχηματισμοί που συνοδεύουν ή περιβάλλουν ακίνητα και στοιχεία

νομοθεσία, παρ'όλο που περιλαμβάνει τις διατάξεις χαρακτηρισμού του τοπίου, είτε ως περιοχή περιβαλλοντικής σημασίας, ως περιοχή ιδιαίτερου φυσικού κάλλους, ή ως ιστορικό ή παραδοσιακό σύνολο, παραμένει περιορισμένη όσον αφορά στις πρακτικές προστασίας.

Αρκετά σύνολα ξερολιθικών κατασκευών (αναβαθμίδες και αγροτικά κτίσματα) ανά τον κόσμο έχουν εγγραφεί στον Κατάλογο της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς της UNESCO¹⁷. Στην Ελλάδα, κρίνεται αναγκαία η εγγραφή του αναβαθμιδωμένου τοπίου πολλών περιοχών που αναφέρθηκαν στην κατηγορία των πολιτιστικών τοπίων. Κατά την Παγκόσμια Δεκαετία Πολιτιστικής Ανάπτυξης (1988-1997) που ορίστηκε από την UNESCO στην διάσκεψη του Μεξικού (1982) η νοηματοδότηση του πολιτισμού συγκροτήθηκε βασιζόμενη όχι μόνο στα υλικά στοιχεία, αλλά και σε μερικά από τα άυλα: παραδόσεις, τοπικιστικές συνήθειες και τελετουργίες, ήθη και έθιμα, παραδοσιακές τεχνογνωσίες (Αυγερινού, 2015).

Η πρόσφατη ένταξη της Τέχνης της Ξερολιθιάς της Ελλάδας στη λίστα της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς¹⁸, ως ένα αρχιτεκτονικό μνημείο που μεταφέρει αφηγήσεις οικοδομικής, κοινωνικής,

---

αρχιτεκτονικής κληρονομιάς ως χώροι, τόποι ή ζώνες προστασίας των παραδοσιακών συνόλων, όπως και αυτοτελείς φυσικοί σχηματισμοί ανθρωπογενούς χαρακτήρα, εντός ή εκτός οικισμών, ως περιοχές που έχουν ανάγκη από ιδιαίτερη προστασία, και να θεσπίζονται ειδικοί όροι και περιορισμοί δόμησης και να καθορίζονται χρήσεις γης».

¹⁷Μερικά παραδείγματα είναι οι τρούλοι του Alberobello στη Ν. Ιταλία (1996), η περιοχή των Cinque Terre και τα νησιά Palmaria, Tino και Tinetto στο Portovenere στην ιταλική Λιγυρία (1997), το τοπίο Sukur στη Νιγηρία (1999), η παραποτάμια περιοχή οινοποιίας Alto Douro στην Πορτογαλία (2001), η νήσος Pico στην Πορτογαλία (2004), η οροσειρά Serra de Tramuntana στη Μαγιόρκα (2011), το Konso στην Αιθιοπία (2011), οι ρυζοκαλλιέργειες στη νήσο Bali της Ινδονησίας και το τοπίο με τους αμπελώνες στο Piemonte στην Ιταλία.

¹⁸Σύμφωνα με την ιστοσελίδα <http://ayla.culture.gr/>, την εγγραφή της τέχνης της ξερολιθιάς στον κατάλογο της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Ανθρωπότητας ενέκρινε η Διακυβερνητική Επιτροπή της Σύμβασης για τη Διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς (UNESCO, 2003) στη 13η ετήσια συνεδρίασή της, που πραγματοποιήθηκε στο Port Louis του Μαυρίκιου (26 Νοεμβρίου έως 1 Δεκεμβρίου 2018), ύστερα από τον κοινό φάκελο υποψηφιότητας που υπέβαλε η Ελλάδα (Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Διεύθυνση Νεότερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς) μαζί με άλλες επτά χώρες (Γαλλία, Ελβετία, Ισπανία, Ιταλία, Κροατία, Κύπρος, Σλοβενία). «Ήδη από το 2002 η ελληνική πολιτεία έχει υιοθετήσει τον όρο “Άυλα Πολιτιστικά Αγαθά”, για να θεσπίσει τη διαφύλαξη της πολιτισμικής κληρονομιάς που μέχρι τότε περιγραφόταν ως “παραδοσιακός και σύγχρονος λαϊκός πολιτισμός”. Συγκεκριμένα, στον [Ν. 3028/2002 “Για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς” \(ΦΕΚ 153 Α/ 28.6.2002\)](#) ορίζεται ότι: «ως άυλα πολιτιστικά αγαθά νοούνται εκφράσεις, δραστηριότητες, γνώσεις και πληροφορίες, όπως μύθοι, έθιμα, προφορικές παραδόσεις, χοροί, δρώμενα, μουσική, τραγούδια, δεξιότητες ή τεχνικές που αποτελούν μαρτυρίες του παραδοσιακού, λαϊκού και λόγιου πολιτισμού» (άρθρο 2, παρ. ε'). Περίπου έναν χρόνο αργότερα, στις 17 Οκτωβρίου 2003, υιοθετήθηκε από την UNESCO η “[Σύμβαση για τη Διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς](#)” (Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage). Η Σύμβαση προχωρά ένα βήμα σε σχέση με την ελληνική νομοθεσία, αποδίδοντας πρωταρχική σημασία στις [κοινότητες-φορείς](#) της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς. Έτσι, στο άρθρο 2, παρ. 1 της Σύμβασης ως άυλη πολιτιστική κληρονομιά ορίζονται: «οι πρακτικές, αναπαραστάσεις, εκφράσεις, γνώσεις και τεχνικές, καθώς και τα εργαλεία, αντικείμενα, χειροτεχνήματα και οι πολιτιστικοί χώροι που συνδέονται με αυτές και τις οποίες οι κοινότητες, οι ομάδες και, κατά περίπτωση, τα άτομα αναγνωρίζουν ως μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς τους». Η Ελλάδα κύρωσε τη [Σύμβαση](#) το 2006, ενώ μέχρι στιγμής (Μάιος 2018) έχει κυρωθεί από [175 κράτη](#). Τέλος, σύμφωνα με το Προεδρικό Διάταγμα υπ' αριθμ. 104 «Οργανισμός Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού» (Φ.Ε.Κ. 171/Α'/28-6-2014), για την εφαρμογή στην Ελλάδα της Διεθνούς Σύμβασης για τη Διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς (UNESCO, 2003) αρμόδιο είναι το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού και συγκεκριμένα η Διεύθυνση Νεότερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς (ΔΙΝΕΠΟΚ), που ανήκει στη Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς (ΓΔΑΠΚ). Η ίδια διεύθυνση είναι επίσης αρμόδια, σύμφωνα με το ίδιο Προεδρικό Διάταγμα, για το σχεδιασμό και την εφαρμογή δράσεων διαφύλαξης των άυλων πολιτιστικών αγαθών που εγγράφονται στο [Εθνικό Ευρετήριο Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς](#) της Ελλάδας και στους Καταλόγους που προβλέπονται στη σχετική Σύμβαση της UNESCO». Διαθέσιμο στο <http://ayla.culture.gr/>

τοπογραφικής και εθνογραφικής προέκτασης θα βοηθήσει στην επαναφορά παλαιότερων νέων χρήσεων στις περιοχές των ξερολιθικών αναβαθμών και στο σεβασμό του τοπίου με απώτερο όφελος τη βιωσιμότητα και την αειφορία. Όπως περιγράφει η σελίδα “Άυλη Πολιτιστική κληρονομιά της Ελλάδας”: «Η Διεύθυνση Νεότερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Υπηρεσία του ΥΠΠΟΑ, αρμόδια για την εφαρμογή της [Σύμβασης για τη Διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς \(UNESCO, 2003\)](#) στην Ελλάδα, αποδίδει ιδιαίτερη έμφαση στην ανάδειξη του ελληνικού αγροτικού τοπίου ως πολιτισμικού αγαθού, καθώς αποτελεί ένα ευρύ πλέγμα πολιτισμικών εμπειριών και βαθιά ριζωμένων στον χρόνο πολιτισμικών πρακτικών, μεταξύ των οποίων και παραδοσιακές τεχνογνωσίες, όπως αυτή της ξερολιθιάς.»¹⁹ Στην παρουσίαση του στοιχείου Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς (ΑΠΚ), αναφέρεται ότι σχολές και ομάδες χτιστών δραστηριοποιούνται στη Μεγάλη Βρετανία, στη Γαλλία, στην Ιταλία, στην Ελβετία, στην Ισπανία, στην Κύπρο και στην Ελλάδα.

Νίσυρος

«Βεζούβιος, περιβρεχόμενος πανταχόθεν υπό της θαλάσσης, ιδού η Νίσυρος! [...] Η τρίλοφος Νίσυρος, ως μάλλον κατεψυγμένη του δίλοφου Βεζούβιου, είναι και μάλλον κατάφυτος, ιδίως από αμυγδαλέας, βαλανιδέας, απιδέας και συκόδεντρα σχεδόν μέχρι των κορυφών, ως η υψηλότερα ο Διαβάτης, φθάνει μέχρι 670 μέτρων, εκατέρωθεν δε του όρους τούτου ευρίσκονται οι τρεις κρατήρες της νήσου, ανατολικά μὲν το ἔτι εν ενεργεία διατελούν Λακκί, δυτικά δε ο Κάτω Λάκκος και το Στενόν, ἤδη ολότελως εσβεσμένοι. [...] Απανταχού δε φαίνεται μαύρη η σιδηρούχος λάβα και λευκή η φαιόχρους κισήρις εν αφθονία, εν δε κλιτύαις της νήσου σχηματίζουσιν εις πολλά μέρη φάραγγας, αλλαχού δε και μικράς κοιλάδας, σπανιωτέρον δε επίπεδα μέρη, εις τους πυθμένας δε των κρατήρων ευρίσκονται λεκανοπέδια, εμπεριέχοντα χωράφια και δενδροφυτείας. Το λίαν καρποφόρον ἔδαφος της νήσου πολλαχού καλύπτεται υπό-ημέρων δένδρων, ὥστε και μακρόθεν φαίνεται πρασινίζουσα.» (Φλέγκελ, 1893/ 2007, σ27-28)

«Η Νίσυρος βρίσκεται στο μέσον του Δωδεκανησιακού²⁰ συμπλέγματος, με έκταση 42 περίπου τετραγωνικών χιλιομέτρων. Σ’ αυτήν ανήκουν οι νησίδες, Αγ. Αντώνιος, Γιαλί, Παχειά, Πυργούσα ή Περγούσα, Καντελέουσα ή Κανδυλιούσα και Στρογγυλή. Απέχει δέκα ναυτικά μίλια από τα νότια παράλια της Κω και εννέα από το ακρωτήριο Κριός της Μικράς Ασίας, (αρχαία Κνίδος). Οι μόνιμοι κάτοικοί της σήμερα πλησιάζουν τους 1.000, κατανεμημένοι σε τέσσερις οικισμούς, το Μανδράκι (πρωτεύουσα), τα Νικειά, τον Εμπορείο και τους Πάλους και ασχολούνται κυρίως, στα δύο ορυχεία εξορύξεως ελαφρόπετρας και περλίτη στο Γιαλί, και σε επαγγέλματα που σχετίζονται με τον τουρισμό. Ελάχιστοι ασχολούνται με την κτηνοτροφία, την γεωργία και την αλιεία. Το σχετικά άγονο και τελείως άνυδρο του εδάφους, ανάγκασε πολλούς Νισύριους να μεταναστεύσουν, κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα στα τότε γνωστά και ακμάζοντα κέντρα Ελληνισμού της διασποράς, στην

---

¹⁹ Διαθέσιμο στο <http://ayla.culture.gr/>

²⁰ Στο σύμπλεγμα των Δωδεκανήσων συμπεριλαμβάνονται αρχικά (εκτός από τη Νίσυρο) η Αστυπάλαια, η Ικαρία, η Κάλυμνος, η Κάρπαθος, το Καστελλόριζο, η Λέρος, η Πάτμος, η Σύμη, η Τήλος και η Χάλκη. Το 1912 τα νησιά είχαν περάσει στην κατοχή της Ιταλίας, η οποία προσάρτησε στο σύμπλεγμα την Κω και τη Ρόδο, ενώ το 1913 η Ικαρία ενώθηκε με την Ελλάδα. Η ονομασία Δωδεκάνησος ή Δωδεκάνησα αναφέρεται σήμερα σε ένα νησιωτικό σύμπλεγμα που περιλαμβάνει δεκαπέντε κύρια νησιά—[Αγαθονήσι](#), [Αστυπάλαια](#), [Κάλυμνος](#), [Κάρπαθος](#), [Κάσος](#), [Καστελλόριζο](#), [Κως](#), [Λειψοί](#), [Λέρος](#), [Νίσυρος](#), [Πάτμος](#), [Ρόδος](#), [Σύμη](#), [Τήλος](#), και [Χάλκη](#)— καθώς και 93 μικρότερες νησίδες. Το όνομα «Δωδεκάνησος» πρωτοεμφανίζεται σε βυζαντινές πηγές του 8^{ου} αιώνα και αφορούσε στα δώδεκα νησιά των [Κυκλάδων](#) περίξ της [Αήλου](#). Ο όρος «Δωδεκάνησος» συνέχισε να χρησιμοποιείται για τις Κυκλάδες κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα και μέχρι τον 18^ο αιώνα. Η μεταφορά της ονομασίας στη σημερινή Δωδεκάνησο έχει τις ρίζες της στην οθωμανική κυριαρχία ([Γιαννόπουλος, 2006](#)). Τα Δωδεκάνησα προσαρτήθηκαν στην Ελλάδα μετά την απόφαση του Συμβουλίου των Υπουργών Εξωτερικών των τεσσάρων Δυνάμεων που έλαβε χώρα στο Παρίσι στις [27 Ιουνίου του 1946](#) και την υπογραφή αυτής στις 10 Φεβρουαρίου του 1947.

Κωνσταντινούπολη και γενικά στα παράλια της Μικράς Ασίας, στην Οδησό, στην Ρουμανία, στην Αίγυπτο και στα παράλια της Βορείου Αφρικής, μέχρι και την μακρινή Μαντζουρία. Αργότερα, στην Αυστραλία, στις Ηνωμένες Πολιτείες και στον Καναδά. Μεγάλος αριθμός Νισυρίων ζουν σήμερα στην Αττική, στη Ρόδο και στην Κω. Οι δυσκολίες της ζωής που αντιμετώπιζαν οι Νισυριοί της διασποράς σε συνδυασμό και με το αρκετά ανεπτυγμένο συναίσθημα της φιλοπατρίας, ήταν τα κύρια αίτια ιδρύσεως παροικιακών συλλόγων στους τόπους της νέας διαμονής τους. Έτσι υπάρχουν στοιχεία τέτοιων συλλόγων των Νισυρίων της Κωνσταντινουπόλεως, από τον 19ο αιώνα και αργότερα της Αιγύπτου και των ΗΠΑ.»²¹

Η Νίσυρος με γεωγραφικό πλάτος 36° 35' βόρεια και γεωγραφικό μήκος 27° 10' ανατολικά είναι ένα ενεργό ηφαιστειο κατά μήκος του ενεργού ηφαιστειακού τόξου του νότιου Αιγαίου²² (που περιλαμβάνει τα Μέθανα, τη Μήλο και τη Σαντορίνη). Έχει έκταση 41,2 τετραγωνικά χιλιόμετρα και μέγιστο ύψος στην κορυφή του Διαβάτη 698 μέτρα. Η διάμετρος του στρογγυλού αυτού νησιού σήμερα είναι 8 χιλιόμετρα. Στο κέντρο του κύκλου βρίσκεται η *καλδέρα*²³ του ηφαιστείου με διάμετρο περίπου 4 χιλιόμετρα, της οποίας το χείλος κυμαίνεται σε υψόμετρο μεταξύ 250 και 600 μέτρων και ο πυθμένας της βρίσκεται στα 100 μέτρα πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας. Δυτικά της καλδέρας βρίσκονται οι λόφοι του Μποριάτικου, του Νίφιου, του Προφήτη Ηλία και της Τραπεζίνας.

«Δεν υπάρχει ούτε μία πέτρα πάνω στο νησί που να μην οφείλει τη γέννησή της στην ηφαιστειακή δράση» (Βουγιουκαλάκης, 1998 : 5). Το μεγαλύτερο ηφαιστειακό γεγονός της περιοχής εκδηλώνεται πριν από 160.000 χρόνια, με μία έκρηξη στις βόρειες περιοχές του Γυαλιού, όταν το Γυαλί δεν υπήρχε και η Νίσυρος ήταν ένα υποθαλάσσιο ηφαιστειο, οπότε και χρειάστηκαν μερικές

---

²¹Κείμενο παρουσίασης της Εταιρείας Νισυριακών Μελετών διαθέσιμο στο:
<http://www.nisyriakesmeletes.gr/company.html>

²²«Όλα τα ηφαιστειακά κέντρα βρίσκονται κατανεμημένα κατά μήκος μίας ζώνης πλάτους λίγων δεκάδων χιλιομέτρων και μήκους 450 χιλιομέτρων, η οποία αρχίζει από τον ισθμό της Κορίνθου και καταλήγει στη Νίσυρο. [...] Σήμερα είναι επαρκώς τεκμηριωμένο με διάφορες επιστημονικές μεθόδους ότι η λιθοσφαιρική πλάκα της Αφρικής βυθίζεται νότια της Κρήτης, κάτω από την περιοχή του Αιγαίου, καθώς αυτή μετατοπίζεται νοτιοδυτικά με ταχύτητες που εκτιμώνται σε 4 με 5 εκατοστά κάθε χρόνο. Η διαδικασία αυτή είναι ενεργή τουλάχιστον τα τελευταία 15 εκατομμύρια χρόνια, με αποτέλεσμα η βυθιζόμενη λιθόσφαιρα της Αφρικής να διέρχεται κάτω από την περιοχή του ηφαιστειακού τόξου του Αιγαίου, εδώ και 5 εκατομμύρια χρόνια και σε βάθη μεταξύ 120 έως 140 χιλιομέτρων. Στα βάθη αυτά, η παρουσία της βυθισμένης λιθόσφαιρας μέσα στο μανδύα της γης δημιουργεί συνθήκες τέτοιες που επιτρέπουν τη γένεση του μάγματος (λυωμένο πέτρωμα πλούσιο σε αέρια) που αρχίζει την άνοδο του προς τα ανώτερα στρώματα του φλοιού της γης, τους μαγματικούς θαλάμους. Σε περίπτωση που μεγάλα ρήγματα διαπερνούν το φλοιό της γης, το μάγμα βρίσκει διέξοδο προς την επιφάνεια. Αναβλύζοντας ήπια ή εκτινασόμενο βίαια, εξέρχεται, ψύχεται, στερεοποιείται σε λάβα και οικοδομεί τα ηφαιστεια.» (Βουγιουκαλάκης 1998)

²³Caldera (λέξη ισπανικής προέλευσης): καζάνι. *Καλδέρα* ονομάζεται το βύθισμα του εδάφους που σχηματίζεται όταν υποχωρούν τα εσωτερικά τοιχώματα ενός ηφαιστείου. Όταν, κατά την έκρηξη ενός ηφαιστείου, αδειάσει ο θάλαμος που το τροφοδοτεί, ο οποίος βρίσκεται από κάτω και σε μικρό βάθος, τότε το ηφαιστειακό οικοδόμημα με την βοήθεια της βαρύτητας μπορεί να καταρρεύσει μέσα στο κενό που δημιουργήθηκε. Έτσι, σχηματίζεται η κοιλότητα με τα απότομα τοιχώματα που ονομάζεται καλδέρα. Η διάμετρος της καλδέρας μπορεί να κυμαίνεται από 1-100 χιλιόμετρα. Οι καλδέρες διαφέρουν από τους κρατήρες, οι οποίοι είναι μικρότεροι και δημιουργούνται από τη διάβρωση του κεντρικού ηφαιστείου λόγω της έκρηξης. Οι καλδέρες που προκύπτουν από εκρήξεις όξινου ηφαιστειακού υλικού περιβάλλονται συνήθως από καλύμματα ελαφρόπετρας, που είναι προϊόντα τεράστιων πυροκλαστικών ροών. Για τον λόγο αυτό τις συναντούμε στα νησιά της Κω, Νισύρου και σε τόσα άλλα. Οι καλδέρες μπορούν να διακριθούν σε τρεις ομάδες, ανάλογα με τη μορφή τους και τον τρόπο γένεσής τους. Καλδέρες τύπου Crater-Lake, που προέρχονται από την κατάρρευση στρωματοηφαιστειών, *βασαλτικές* καλδέρες που προέρχονται από την κατάρρευση ασπιδόμορφων ηφαιστειών και *ανυψωμένες* καλδέρες. (Πηγή: Τμήμα Γεωλογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, διαθέσιμο στο: http://www.geo.auth.gr/765/2_landforms/25_caldera.htm)

εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια ώσπου η πρώτη κορυφή του νησιού να αναδυθεί στην επιφάνεια. Οι επιστήμονες δεν γνωρίζουν πότε ακριβώς ανάβλυσε για πρώτη φορά το ηφαίστειο. Η μυθολογία περιγράφει ότι ο Ποσειδώνας κυνηγώντας τον γίγαντα Πολυβώτη έσπασε με την τρίαινά του ένα κομμάτι από το νησί της Κω και το έριξε πάνω του, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί η Νίσυρος, κάτω από την οποία βρίσκεται εγκλωβισμένος ο γίγαντας²⁴. Ο μύθος δηλαδή αποκαλύπτει πως οι αρχαίοι πληθυσμοί γνώριζαν τη Νίσυρο ως είναι ένα ηφαίστειο με μία εγκλωβισμένη υπόγεια ενέργεια. Εκτεταμένη περιγραφή των γεωλογικών δράσεων και ανασχηματισμών κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης της ευρύτερης περιοχής, έτσι όπως τη γνωρίζουμε σήμερα, υπάρχει στο βιβλίο του Βουγιουκαλάκη (1998) *Στα γαλάζια ηφαίστεια: Νίσυρος*, από το οποίο επιχειρείται μία συνοπτική περιγραφή παρακάτω.

Στη γη της Νισύρου συνυπάρχουν πετρώματα που προέρχονται από όλες τις φάσεις των γεωλογικών διαμορφώσεων. Από διαδοχικές ηφαιστειακές δράσεις προέκυψαν διαφορετικές περιοχές όπως: *ομαξιλαροειδείς λάβες*²⁵ 160.000 χρόνων κάτω από το μοναστήρι της Παναγιάς της Σπηλιανής, οι “*λάβες του Άργου*” στις νότιες αποκρημνες πλαγιές του νησιού, η απόθεση της ηφαιστειακής *τέφρας*²⁶ των εκρήξεων που πραγματοποιήθηκαν πριν από 40.000 χρόνια στο μοναστήρι στη Κυράς στις νοτιοανατολικές πλαγιές, οι λάβες του Εμπορείου στις πλαγιές της καλδέρας δυτικά του οικισμού, ο γεωλογικός σχηματισμός της “*κατώτερης κίσσηρης*”²⁷ στο Άργος πριν από 25.000 χρόνια κατά την πρώτη μεγάλη καταστροφική έκρηξη, την ίδια περίοδο, η πρώτη καλδέρα και οι λάβες των Νικιών στις νοτιοανατολικές περιοχές της καλδέρας, η δημιουργία της καλδέρας όπως τη γνωρίζουμε σήμερα κατά τη δεύτερη μεγάλη καταστροφική έκρηξη, ο γεωλογικός σχηματισμός της “*άνωτερης κίσσηρης*” που βρίσκεται στο βόρειο τμήμα του νησιού, τους “*μετακαλδερικούς θόλους*”²⁸ δηλαδή τους λόφους του Μποριάτικου, του Νίφιου, του Πρ. Ηλία και της Τραπεζίνας, το θόλο του Καραβιώτη. Από τότε και μέχρι το 1872, συμβαίνουν μικρές υδροθερμικές εκρήξεις που ανασχηματίζουν συνεχώς την τοπογραφία της καλδέρας. Σήμερα, στην καλδέρα συνυπάρχουν, εκτός άλλων μικρότερων, τρεις μεγάλοι ενεργοί ηφαιστειακοί κρατήρες, ο Στέφανος²⁹ και τα δύο Καμινάκια³⁰.

Εξαιτίας της ιδιαίτερης αυτής γέννησης του νησιού, το είδος και η σύσταση των πετρωμάτων του νησιού εξαρτώνται από τη σύσταση του μάγματος και την ταχύτητα της ψύξης. Οι ως επι των πλείστων βασάλτικες³¹ λάβες μετατρέπηκαν κυρίως σε ανδεσίτες, δακίτες και ρυόλιθους. Ακόμη κυρίαρχη είναι η ύπαρξη της κίσσηρης (ελαφρόπετρας) και των ανδεσιτικών σκουριών που

---

²⁴ Κάποιοι ιστορικοί υποστηρίζουν ότι το όνομα της Νισύρου προέρχεται από τις αρχαίες ελληνικές λέξεις *νέω* (: κολυμπώ) και *σύρω*, παραπέμποντας στο κολύμπι που μπόρεσε να κάνει ο Πολυβώτης πριν ακινητοποιηθεί για πάντα με τον τεράστιο βράχο πάνω του.

²⁵ Σώματα λάβας ελλειψοειδούς, μαξιλαροειδούς σχήματος που σχηματίζονται σε υποβρύχιο περιβάλλον (Βουγιουκαλάκης, 1998).

²⁶ Θραύσματα λάβας και πετρώματα που παράγονται από εκρηκτική ηφαιστειακή δράση (Βουγιουκαλάκης, 1998).

²⁷ *Κίσσηρης* ορίζεται το λευκό ή ανοιχτότεφρο υαλώδες ηφαιστειακό πέτρωμα ρυολιθικής ή δακιτικής σύστασης, με σπογγώδη υφή λόγω της ύπαρξης μεγάλου ποσοστού διακενών από φυσαλίδες αερίων (Βουγιουκαλάκης, 1998).

²⁸ *Θόλος* είναι ο λόφος λάβας θολοειδούς σχήματος, με απότομες συνήθως πλευρές, που δημιουργείται από την εξώθηση παχύρευστου μάγματος το οποίο συγκεντρώνεται, ψύχεται και στερεοποιείται πάνω από το σημείο εξόδου του (Βουγιουκαλάκης, 1998).

²⁹ Είναι ένα από τους μεγαλύτερους και καλύτερα διατηρημένους υδροθερμικούς κρατήρες στον κόσμο, με βάθος 27 μέτρα και δεν πρέπει να είναι παλαιότερος των 3.000-4.000 χρόνων (Βουγιουκαλάκης, 1998).

³⁰ Οι δύο παλαιότεροι υδροθερμικοί κρατήρες με διάμετρο 150 μέτρων ο καθένας (Βουγιουκαλάκης, 1998).

³¹ *Βασάλτης* είναι σκουρόχρωμο, βαρύ και σκληρό ηφαιστειακό πέτρωμα, αποτελούμενο από 45-52% σε βάρος πυρίτιο (SiO₂), 15% αλουμίνιο (Al₂O₃) και 5-10% μαγνήσιο, ασβέστιο και σίδηρο (Βουγιουκαλάκης, 1998).

παρουσιάζουν έντονο κόκκινο χρώμα. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός πως το Παλαιόκαστρο, οχυρωματικό έργο του 4ου αι. π.Χ. είναι εξ ολοκλήρου κατασκευασμένο από τεραστίων διαστάσεων επεξεργασμένα κομμάτια βασιλικού ανδρείτη, που συνιστά ένα από τα σκληρότερα πετρώματα στο σύνολο των πετρωμάτων, τοποθετήθηκαν στις τοιχοποιίες του Παλαιόκαστρου χωρίς συνδετικό υλικό.

Στο ιδιαίτερο έδαφος της Νισύρου, συναντάμε μία χλωρίδα με πάνω από 450 αυτοφυή είδη, μεταξύ τους το ενδημικό φυτό της *καμpanούλας της Νισύριας* (*Campanula nisyria*). Πυκνή θαμνώδης βλάστηση που εκτός των άλλων απαρτίζεται από *αστιβές* (*Sacropoterium spinosum*), *σmyρτιές* (*Lavandula stoechas*), *θυμάρι* (*Thimus capitatus*), *θύρμμη* (*Stureja thymbra*) και *ασπάλαθους* (*Calicotome villosa*). Στο σύνολο των δέντρων, υπάρχουνη αυτοφυής *βελανιδιά* (*Quercus macrolepis*), *ηαγραμιθιά* (*Pistacia terebinthus*) και *ηαγριελιά* (*Olea europaea sylvestris*) που μαζί με αμυγδαλιές, συκιές, *απιιδιές* (αχλαδιές) και χαρουπιές καταστούν τη Νίσυρο ως «το μοναδικό πράσινο ενεργο ηφαίστειο του Αιγαίου» (Βουγιουκαλάκης, 1998).

«Η ηφαιστειογενής νησιωτική ομάδα της Νισύρου αποτελεί μια ουσιαστική γεωγραφική, οικονομική και πολιτική οντότητα, που όπως διαπιστώσαμε έχει και μια μακρά ιστορική διάσταση όπως μαρτυρούν τα μνημεία και ταίχνη ανθρώπινης παρουσίας που βρίσκει κανείς τόσο στη ξηρά, όσο και πάνω στις βυθισμένες ακτογραμμές» (Βερνίκιος και Δασκαλοπούλου, 2001). Κατά την απογραφή του 1991, στη Νίσυρο καταγράφηκαν 929 κάτοικοι, 677 που διέμεναν στο Μανδράκι, 150 στους Πάλλους, 41 στον Εμπορειό και 61 στα Νικιά. Ο συνοικισμός του Αυλακιού έχει εγκαταλειφθεί εντελώς, ενώ στο νησάκι του Γυαλιού καταγράφηκαν 15 εργαζόμενοι στις εξορύξεις της ελαφρόπετρας.

Η αναβαθμίδωση στη Νίσυρο

«Η εντύπωση του επισκέπτη, καθώς προσεγγίζει τη Νίσυρο, είναι πως αντικρίζει ένα νησί που ξεπετάγεται άσφαιρα από τη θάλασσα και κορυφώνεται σε μεγάλο ύψος, με τα δημιουργήματα του ανθρώπινου χεριού πρόδηλα παντού: από τις πεζούλες, τις τάβλες των ντόπιων, δηλαδή τα βαθμιδωτά, επίπεδα τμήματα καλλιεργήσιμης γης, που σκαρφαλώνουν έως πάνω στις βουνοκορφές...» (Οικονομάκης, 2001 : 20). Σύμφωνα με την επιτόπια και αεροφωτογραφική έρευνα (ΓΥΣ 1960, 1981, 1990) της Πετανίδου (2005, 2015)³², η Νίσυρος παρουσιάζει το μεγαλύτερο ποσοστό αναβαθμίδωσης μεταξύ των νησιών των Δωδεκάνησων, που φτάνει στο 70%. Σχεδόν όλο το νησί, εκτός από το κέντρο του Λακκί, συνεχίζει να είναι καλυμμένο με αναβαθμίδες, μεγάλο ποσοστό των οποίων έχει υποστεί σημαντικές φθορές και καταρρεύσεις. Η αναβαθμίδωση στη Νίσυρο φτάνει μέχρι το υψόμετρο των 600 μέτρων και καλύπτει κλίσεις έως 55%. Στο μεγαλύτερο μέρος του νησιού οι αναβαθμιδωμένες εκτάσεις είναι μεταξύ των κλίσεων 6-30% και είναι προσανατολισμένες προς όλες τις κατευθύνσεις (Πετανίδου, 2005, 2015).

Η αναβαθμίδωση γίνεται με τον παραδοσιακό τρόπο που περιγράφηκε παραπάνω: τη δημιουργία των *ταβλών* (επίπεδων κλιμακωτών επιφανειών) που στηρίζονται από τα *βαστάδια* (αναλημματικοί τοίχοι). Η διαδικασία αυτή λειτούργησε ως βοηθητικός παράγοντας στην εξοικονόμηση του χώρου κατά την καλλιέργεια του εδάφους, στην προστασία από τη διάβρωση, στη διαχείριση του νερού (αποστράγγιση, συλλογή και ανακύκλωση), στην προστασία από τις

---

³² Η εκτενής έρευνα της Πετανίδου (2008, 2015) με την ερευνητική ομάδα του Εργαστηρίου Βιογεωγραφίας και Πολιτισμικής Οικολογίας του Τμήματος Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου, παρέχει σημαντικές πληροφορίες για την αναβαθμίδωση στη Νίσυρο, μελέτες επιτόπιας έρευνας αλλά και εμπειριστατωμένη χαρτογράφηση με χρήση Συστημάτων Γεωγραφικών Πληροφοριών (ΣΓΠ).

πλημμύρες, στη δημιουργία μικροκλιμάτων και την ευκολότερη πρόβαση στα χωράφια. Η διαχείριση του νερού υπήρξε ανέκαθεν πρωταρχική ανάγκη, καθώς στη Νίσυρο (όπως και στην πλειοψηφία των νησιών του Αιγαίου) η υδροδότηση γίνεται μέχρι σήμερα κυρίως με την συλλογή του βρόχινου νερού σε στέρνες και δεξαμενές. Το νερό χρειάζεται να συλλεχθεί προσεκτικά κατευθυνόμενα από τα δώματα και τους αυλότοπους, για να καταλήξει σε ένα πλέγμα από πολυάριθμες υπόσκαφες στέρνες που βρίσκονται διανεμημένες στους αγρότοπους και προσέφεραν νερό προς πόση, πότισμα των ζώων και των καλλιεργειών. Οι περισσότερες από αυτές τις στέρνες σήμερα, βρίσκονται σε αχρηστία λόγω της εγκατάλειψης του αγροτικού τοπίου.

Η δημιουργία του αναβαθμιδωμένου τοπίου απαιτεί την κατασκευή των βασταδιών και των ταβλών αλλά και τη συστηματική συντήρησή τους από γενιά σε γενιά. Ένας άγραφος νόμος για την κληρονομιά υποδείκνυε στις επόμενες γενιές να ασχολούνται με τα ίδια οικογενειακά οικονομικά ζητήματα και να φροντίζουν τη γη της προηγούμενης γενιάς. Στο βιβλίο *Γαμήλιες συμπεριφορές στο Αιγαίο. Το παράδειγμα της Νισύρου*, στα συμφωνητικά των γάμων βρίσκονται οι «πιο γνήσιες μορφές του λαϊκού δικαίου» (Τσιρπανλής, 2018 : 31) και περιέχονται ανεκτίμητες πληροφορίες για την κοινωνική, οικογενειακή, οικονομική και αγροτική ζωή, πιο συγκεκριμένα, τις ενδυματολογικές συνήθειες, τη λαϊκή αρχιτεκτονική, τις παραδοσιακές τέχνες, τις αξίες των αγαθών, εισαγόμενων και εξαγόμενων, τους οικονομικούς και αγροτικούς θεσμούς, την καλλιέργεια των κτημάτων, τα παραγόμενα προϊόντα.

«*Βαστάδι* (το) καλούσιν ούτω τον τοίχο του χωραφίου, διότι οι εν Νισύρω αγροί συνίστανται εκ τεμαχίων γης, ακτίνα καλούσι ταύλας, ο περικυκλών λοιπόν τας ταύλας ταύτας τοίχος καλείται βαστάδι εκ του βασταζω.» (Παπαδόπουλος, 1909 : 84) Παραδοσιακά, το χτίσιμο των βασταδιών για την δημιουργία καλλιεργούμενων εκτάσεων ήταν υπόθεση του εκάστοτε γεωργού και της οικογένειάς του. Πολλές φορές όμως το χτίσιμο ήταν δουλειά συλλογική, οπότεμίλαγαν για τις *αργατιές*, μια λύση στην έλλειψη εργατικών χεριών και μία διαδικασία κοινωνικής συνύπαρξης. Άλλες φορές στα *νεπέτια*, έργα κοινής ωφέλειας (κοινόχρηστοι δρόμοι), οι κάτοικοι εργαζόνταν εθελοντικά για 2-3 μέρες. Η δημιουργία της καλλιεργήσιμης γης λεγόταν *γλείσιμο* ή *γλύσιμο* και το χωράφι, *γλείσμα* ή *γλύσμα*. «*Γλύσμα* (το) καλείται ούτως ο προς φυτεΐαν αμπέλου καλλιεργούμενος αγρός, λέξις εκ του *γλύφω* (: σκαλίζω, σκάπτω).» (Παπαδόπουλος, 1909 : 85) Το γλείσιμο όπως περιγράφηκε και πρωτύτερα απαιτούσε τις εξής διαδικασίες: την εκχέρωση της επικλινούς έκτασης, την εξαγωγή της πέτρας, το χτίσιμο της ξερολιθιάς, και τη δημιουργία του καλλιεργούμενου εδάφους. Η εργασία άρχιζε από το ψηλότερο σημείο του επικλινούς εδάφους, με την αποσκαφή, δηλαδή το ξερίζωμα των θάμνων, το καθάρισμα της κεκλιμένης επιφάνειας, και το άνοιγμα ενός χαντακιού για τη θεμελίωση του πρώτου βασταδιού. Σύμφωνα με τους ντόπιους τεχνίτες, η σχέση μεταξύ της βάσης της τάβλας προς το ύψος του βασταδιού έπρεπε να υπακούει τις περισσότερες φορές στη σχέση ένα προς τρία. Τα προϊόντα της εκσκαφής χρησιμοποιούνταν για την πλήρωση του βασταδιού από την πλευρά του βουνού –ιδανικότερη πλήρωση γινόταν με ελαφρόπετρα για την καλύτερη αποστράγγιση του νερού και την συγκράτηση του χώματος. Οι μεγαλύτερες πέτρες χρησιμοποιούνταν για τα θεμέλια και οι μικρότερες για την πλήρωση. Όσο ψηλώνε ο τοίχος, χρησιμοποιούνταν πέτρες μικρότερου μεγέθους, τοποθετούμενες έτσι ώστε ο τοίχος να σχηματίζει κλίση προς την πλευρά της τάβλας και να στενεύει. Με αυτό τον τρόπο, επιτυγχανόταν η καλύτερη στήριξη αλλά και διευκόλυνε τη δουλειά των εργατών, ιδιαίτερα όταν το βαστάδι ήταν αρκετά ψηλό. Η πλήρωση των κενών ανάμεσα στις πέτρες ήταν αναγκαία και γινόταν με πέτρες-σφήνες. Η τελευταία στρώση (μία πέτρα πάνω από το έδαφος) αποτελούνταν από μεγάλες, πλατιές πέτρες, έτσι ώστε να μπορούν να περπατηθούν. Σε κάποιες περιπτώσεις, προεξέχουσες πέτρες τοποθετούνταν με τρόπο έτσι ώστε να σχηματίζουν σκαλιά που να επιτρέπουν την πρόσβαση από τάβλα σε τάβλα. Η φύτευση οπωροφόρων δέντρων κατά μήκος του εσωτερικού (*οσωμεριά*) ή εξωτερικού ορίου (*οξωμεριά*) της τάβλας, ενίσχυε την αποφυγή της διάβρωσης, αφού οι ρίζες βοηθούσαν την τοιχοποιία να συγκρατήσει το έδαφος.

Εκτός από την εδαφική ανακατανομή, εφαρμόζονταν ετήσια οι παραδοσιακές γεωργικές μέθοδοι διατήρησης της γονιμότητας: η αμειψισπορά και η αγρανάπαυση. Η αγροτική ζωή χωρίζεται σε δύο περιόδους. Στην πρώτη σπορά, την *πρώιμη* ή *κριθαριά*, που διαρκούσε από τα πρωτοβρόχια έως τον Νοέμβριο, φυτεύεται σιτάρι και δημητριακά (*μαερέματα*, *λούμπονια*, *βαμβακιά*) ενώ στη δεύτερη, την *έψιμη*, ή *παμπακιά*, τον Μάρτιο-Απρίλιο, καλλιεργούνται τα κηπευτικά. Πριν από τις σπορές, η γη προετοιμάζεται με καθαρισμό, ξυλοκόπημα, κλαδέματα, *καψολόγημα* και ξεκόπρισμα για τη λίπανση του εδάφους. Μετά στη σπορά το χωράφι έκλεινε με ξερολιθιά για να μην έχουν πρόσβαση τα ζώα. Η ξερολιθιά αυτή γκρεμίζεται σε ένα μέρος κατά το θέρος, δημιουργώντας πρόσβαση στο χωράφι, την *άμπατη* ή *έμπατη*. Μετά το όργωμα, ρίχονται οι σπόροι από τους γέροντες της οικογένειας και ακολουθεί το όργωμα με αγελάδες ή γαϊδούρια.

Οι τάβλες χρησιμοποιήθηκαν και στη μελισσοκομία, ως χώροι τοποθέτησης των *κουβανιών* (κυψελών). Η ιδέα αυτή ήταν ιδιοφυής: έτσι προστατεύονταν τα μελίσσια σε ειδικές τοξοτές σπηλιές/εσοχές στο εσωτερικό της τοιχοποιίας, οπότε και υπήρχε η πλήρης αξιοποίηση της τάβλας για την εκμετάλλευση των ανθοφόρων φυτών και την παραγωγή του μελιού, τέλος επιτυγχανόταν η μέγιστη αύξηση της γεωργικής παραγωγής μέσω της επικονίασης. Ο τύπος του μελισσιού ήταν ένας πλήντος κύλινδρος μήκους μέχρι ένα μέτρο που ήταν καλυμμένο ένθεν και ένθεν με δύο καπάκια πέτρινα, ξύλινα, ή κεραμικά και όπου υπήρχαν εγκοπές για τη διέλευση των μελισσών.

Το αγροτικό σύμπλεγμα, η έκταση δηλαδή που περιλαμβάνει τις τάβλες, το *σπηλάδι*, πολλές φορές ένα δευτερεύον κτίσμα (για παράδειγμα καζαναριό), το αλώνι, μία ή περισσότερες στέρνες, και φυσικά ένα ξωκλήσι, ονομάζεται *αποστροφή*. Ο ορισμός αυτός ίσως παραπέμπει «στη φιδίσια κίνηση του αλετριού, ή πιθανόν αποτελεί παραφορά της λέξης ‘επιστροφή’, της επανειλημμένης δηλαδή επίσκεψης στη συγκεκριμένη τοποθεσία» (Οικονομάκης, 2001 : 103). Έχει ενδιαφέρον να παρατηρηθούν ενδεικτικά οι χαρακτηρισμοί που βρέθηκαν στα έγγραφα που μελέτησε ο Τσιρπανλής (2018 : 141) για τα χωράφια: «*ολόκληρο*, ή *ολόκληρο μεγάλο*, ή απλά *μεγάλο-μέγα* και *ιδιαίτερα μικρόν*, *μισό*, *δουλευμένο* και *αδούλετο*, *ειργασμένο* ή *νεοεργασμένο* και *ακατέργαστο*[...] *κατάφυτο*, *κτιστό*, *τοιχογυρισμένο* (δηλαδή περιβαλλόμενο από ξερολιθικό τοίχιο)». Υπάρχουν δε τα *στενοχώραφα*, *σπηλαδοχώραφα*. Τέλος, πολλές μαρτυρίες πιστοποιούν ότι ένα χωράφι απαρτίζεται από έναν αριθμό ταβλών και πολύ πιθανόν να χρησιμοποιούσαν το μέγεθος της τάβλας ως κλίμακα για τη μέτρηση του χωραφίου.

«*Σπηλάδι* (το) αντί *σπηλάδιον*, οικίσκος εξοχικός, χρησιμεύον προς αποθήκην των αχύρων και ως καταφύγιον των γεωργών εν καιρώ βροχής» (Παπαδόπουλος, 1909 : 96). «Η ένταξή τους στο γύρω περιβάλλον της περιοχής είναι τόσο αρμονική και διακριτική που στην περίπτωση που το σπηλάδι είναι υπόσκαφο, δύσκολα γίνεται αντιληπτό από ψηλά, εκτός αν το πλησιάσει κανείς» (Σελεβίστα, 2007 : 318). Το σπηλάδι είναι ένα λιθόκτιστο ή υπόσκαφο μονόχωρο κτίσμα που την περίοδο του θερισμού λέγεται *ξωμόνιο* (ίσως από το ρήμα *εξωμένω*). Τα σπηλάδια έχουν φέρουσες τοιχοποιίες που αναπτύσσουν τόξα για τη στήριξη των επίπεδων λίθων της στέγασης. Η στέγη αποτελείται διαδοχικά από μία στρώση επίπεδων λίθων, μία στρώση *στίψης* (ηφαιστειακή γη από το λαγκάδι του Ράμου), στρώσεις από ελαφρόπετρα (*ακισσήρια*) και λεπτά κλαδιά (*μάζες*), τέλος μία στρώση από κονίαμα με *αστράκι* (λεπτόκοκκο ηφαιστειακό υλικό που έχει τις ιδιότητες της ποζολανικής γης) και ασβέστη. Η επίστρωση του αστρακίου γινόταν με τη συμπίεση του υλικού με μεγάλες λείες πέτρες, του *κοχλάκους*, που θυμίζει την τεχνική της στίλβωσης στην κεραμική τεχνολογία. Οι Νισύριοι με αυτόν τον τρόπο, είχαν στη διάθεσή τους μία ανθεκτική στα φορτία, μονωμένη, υδατοστεγανή στέγη. Στα σπηλάδια βρίσκει κανείς μία χαμηλή πέτρινη εστία την *παρασιά*, που χρησίμευε για το μαγείρεμα και τη θέρμανση του χώρου. Το δάπεδο αποτελούσαν τις περισσότερες φορές από πατημένο χώμα. Τα σπηλάδια διαθέτουν μικρά στενόμακρα παράθυρα για τον φωτισμό και τον αερισμό. Το ύψος τους δεν υπερβαίνει τα 2,50 εκατοστά. Σήμερα, τα περισσότερα σπηλάδια και καζαναριά του νησιού είναι εγκατελειμμένα και πολλά από αυτά παρουσιάζουν σοβαρές φθορές, ωστόσο, σημαντικές είναι οι περιπτώσεις επανάχρησης ως εποχική

ή μόνιμη κατοικία μετά το 1980. Ενώ παραδοσιακά τα κτίσματα της αποστροφής ήταν ξερολιθικές κατασκευές, στις σύγχρονες επεμβάσεις γίνεται η προσθήκη κονιάματος.

Οι ζημιές στο βαστάδι οφείλονται στα ακραία κλιματολογικά φαινόμενα (βροχές) και στη δραστηριότητα των ζώων. Τα μέρη της ξερολιθιάς που έχουν καταρρεύσει, λέγονται *σπασμάδες*. Σε αυτές τις περιπτώσεις, τα κατεστραμμένα τμήματα των βασταδιών καθαίρονται και γίνεται ανακατασκευή της από το σημείο των θεμελίων, με τον τρόπο που παρουσιάστηκε παραπάνω. Οι συντηρήσεις και οι ανακατασκευές γίνονταν τις πρώτες μέρες του φθινοπώρου, πριν τις βροχές, τα οργώματα και τη σπορά.

«Αληθείς σύντροφοι των συζύγων, πατεράδων και αδερφών αυτών, αι γυναίκες και νεανίδες της Νισύρου φιλοπόνως εργάζονται μετ' αυτών και αντ' αυτών εν τοις αγροίς, αμπελώσι και κήποις. Τον δε σίτον και την κριθήν συχνά αλέθουσιν διά χειρόμυλων, τραγουδούσαι.» (Φλέγκελ, 1893/ 2007 : 43) Η περιγραφή μας προϊδεάζει για έναν τόπο που η αγροτική εργασία ήταν διαδικασία κοινωνικής και οικογενειακής συνεύρεσης και επικοινωνίας. Το χωράφι ίσως να αποτέλεσε μέσο κοινωνικότητας πιο ισχυρό απ' ότι η εκκλησία, το μοναστήρι, ο δρόμος ή η πλατεία. Το χωράφι ήταν ένας τόπος συλλογικής ευθύνης και απολαβής. Αυτή η περιγραφή αναδύεται και στους στίχους του τραγουδιού *Το περιόλι* (που χορεύεται με τον παραδοσιακό χορό της σούστας στα Δωδεκάνησα):

*Τίνος είν' το περιόλι
τούτο πού κρατούμεν όλοι
που `χει το φραμολόαρι
και τη γης μαργαριτάρι.*

Τα εδάφη της Νισύρου υπήρξαν πάντα εύφορα σύμφωνα με τους γεωλόγους, όπως χαρακτηριστικά παραθέτει ο Παπαδόπουλος (1909 : 11): «Εν τέταρτον της ώρας, προς βοράν της λαβοσκεπούς κοιλάδος του Ράμου υπάρχει η γονιμωτέρα και καρποφωτέρα κοιλάς, η εξ ηφαιστειακής και αυτή, ως φαίνεται γεωλογικής μεταβολής προ αμνημονεύτων χρόνων σχηματισθείσα και ονομαζόμενη σήμερα Λακκίον, ήτις άλλοτε ήτο κατάφυτος υπό αμπελώνων και παρήγαγε άφθονον οίνον, αλλά δυστυχώς σήμερον μετεβλήθη εις σποράν δημητριακών και ιδίως της κριθής, αν και πολλοί περιηγηταί και γεωλόγοι και μάλιστα ο εκ της γεωλογικής σχολής των Παρισίων, επισκεφθείς την νήσον μετά την επισυμβάσαν έκρηξιν του 1874, Παύλος Ολιβιέρος, υπέδειξεν τοις γεωργοίς, ότι αι γαίαι αι γεινιάζουσαι τοις ηφαιστείοις εισί κατάλληλοι προς αμπελοφυτείαν. Βρίθει δε το Λακκίον διαφόρων σπυροφόρων δένδρων και μάλιστα απίων ποικιλιών και ευχύμων.» Μέχρι τη δεκαετία του 1960 (Λογοθέτης, 1963) παρήγαγε ετήσια κριθάρι, σιτάρι, φασόλια μαυρομάτικα (*μαυρομύτικα*), φραγκοφάσουλα, ρεβίθια, λούπινα, είδη φάβας, φιστίκια, σουσάμι, καλαμπόκια, μπιστανικά. Ακόμη, φυτεύονταν και συντηρούνταν αχλαδιές, ελιές, αμυγδαλιές, συκιές, αγραμιθιές και βελανιδιές, χαρουπιές και αμπέλια. Καθώς η γη της Νισύρου είναι εμπλουτισμένη με κίσηρη (ελαφρόπετρα) που διατηρεί την υγρασία, οι φυτείες μπορούσαν να είναι παραγωγικές με το ελάχιστο νερό και χωρίς καθόλου λίπασμα. Λόγω αυτής της συνθήκης, στο νησί συντηρούνται από γενιά σε γενιά μέχρι σήμερα ντόπιοι ξηρικοί σπόροι (που αποδίδουν δηλαδή με ελάχιστες ποσότητες νερού)³³. Η Πετανίδου (2015) επισημαίνει πως το 2000 στο νησί οι μόνες καλλιέργειες στις τάβλες είναι ο βίκος και η βρώμη.

Στο Λακκί, στην καλδέρα του ηφαιστείου καλλιεργούνταν παλαιότερα οι αχλαδιές και στις Λιες, νοτιοανατολικά του Εμπορείου, βρίσκονταν οι συκιές³⁴. Τα σύκα αποξηραίνονταν με παραδοσιακό τρόπο, παράλληλα, χρησιμοποιούνταν στην παρασκευή κουκουζίνας. Από τις

³³Η εξασφάλιση του σπόρου για την επόμενη χρονιά ήταν μία σημαντική μέριμνα του κάθε γεωργού που γινόταν αμέσως μετά το θέρος. Με αυτό τον τρόπο διασφαλίστηκαν μέχρι σήμερα αρκετές ντόπιες ποικιλίες που ταιριάζουν στο ιδιαίτερο μικροκλίμα της περιοχής, ενώ άλλες έχουν εξαφανιστεί.

³⁴Το νησί στα τούρκικα ονομαζόταν *Ιντζιρλί*, που σημαίνει *Συκόνησος*.

αγραμιθιές οι ντόπιοι παρήγαγαν λάδι, ενώ χρησιμοποιούσαν τους καρπούς και ως τροφή. Οι ελιές παρήγαγαν επαρκή ποσότητα λαδιού. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός πως στον οικισμό του Εμπορείου κάποτε λειτουργούσαν πέντε ελαιοτριβεία χειροκίνητους ή ζωκίνητους μήλους, τα *λιοτρίδια*. Ο Τσιρπανλής (2018) παραθέτει αναφορές σχετικά με τα ελαιοτριβεία και τον ιδιαίτερο ρόλο τους ως χώρους κοινωνικότητας και τόπο γνωριμίας των μελών των. Σήμερα δεν λειτουργεί κανένα ελαιοτριβείο στο νησί και ολίγοι κάτοικοι που ασχολούνται με τις ελιές μεταφέρουν τις σοδειές τους στην Κω. Οι καρποί των βελανιδιών ήταν η βασική τροφή των χοίρων και πρώτη ύλη στη βυρσοδεψία, ενώ, ένα μεγάλο μέρος τους ταξίδευε στην Ρόδο, στη Μυτιλήνη, στον Πειραιά και στην Αίγυπτο. Οι αμπελώνες έδιναν τα *κυπραίκα* (μαύρα σταφύλια), τα *δεσπότεικα* και *ραχιώτικα*, τα *χονδρορρόικα* (λευκά σταφύλια), που είναι ποικιλίες που έχουν εξαφανιστεί σήμερα (Πετανίδου, 2015) και τα *νυχάτα*. Τα αμπέλια παρήγαγαν κρασί, *κουκουζίνα* (ρακή με τον νισύρικο τρόπο απόσταξης που γινόταν στα καζαναριά), μούστο, πετιμέζι και σταφίδες. Τα κρασιά και η κουκουζίνα φυλάσσονταν σε πήλινα πιθάρια που ήταν τοποθετημένα σε υπόσκαφα σκιερά μέρη δίπλα στους *ληνούς* (πατητήρι επιχρισμένος από υδραυλικό κονίαμα, μίγμα από αστράκι και ασβέστη) ή μέσα στα καζαναριά. Χαρακτηριστική αποθήκη αυτών των πιθαριών είναι οι *κρέφτες* (σπηλιές) της Μονής της Ευγγελίστριας. Τα καζαναριά επίσης σταδιακά εγκαταλείφθηκαν. Στο νησί υπήρχαν ακόμη αλευρόμυλοι ανεμοκίνητοι ή *μουλαρόμυλοι* και αυτοί εγκατελειμμένοι, καθώς μεταπολεμικά έγιναν πετρελαιοκίνητοι, τα λεγόμενα *μοτόρια*, που με τη σειρά τους σταμάτησαν να λειτουργούν από τη δεκαετία του 1970. Τέλος, ιδιαίτερο προϊόν ήταν το *χαραπούλι* (νεροκολοκύθα) που λειτουργούσε ως σκέυος αποθήκευσης και μεταφοράς του λαδιού και της κουκουζίνας. Πρέπει να σημειωθεί ότι μεγάλο μέρος των γεωργικών προϊόντων, που περιγράφηκαν παραπάνω, κατέληγαν στην εξαγωγική δραστηριότητα από τον 15^ο κίολας αιώνα, που σημαίνει πως επαρκούσαν για τις ανάγκες των κατοίκων (ακόμη κι όταν το σύνολό τους έφτασε τους 5.000 της δεκαετία του 1920) και περίσσειαν για να στηρίξουν τις εξαγωγές.

Σήμερα, από όλες τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις με αναβαθμίδες μόνο το 0,7% καλλιεργείται. Ο Τσιρπανλής (2018) σημειώνει ότι η συνολική καλλιεργούμενη γεωργική γη την περίοδο 1884 – 1947 ήταν 35,3% (14.844 στρέμματα). Μέχρι το 1968 υπήρχαν 30.000 ελαιόδεντρα που παρήγαγαν 12 τόνους λάδι και 5 τόνους βρώσιμες ελιές (Οικονομάκης, 2001). Η εγκατάλειψη των αναβαθμιδών ξεκίνησε τη δεκαετία του 1950, όταν σταδιακά η ενασχόληση με τη γεωργία έπαψε να είναι το κυρίως επάγγελμα των κατοίκων και αυξήθηκε μέχρι σήμερα, με τη λανθασμένη χρήση των ευρωπαϊκών προγραμμάτων επιδοτήσεων. Η εγκατάλειψη όμως του αναβαθμιδωμένου τοπίου, όπως ειπώθηκε παραπάνω, σχετίζεται άμεσα με τις δημογραφικές μεταλλάξεις. Η συστηματική μετανάστευση των Νισυριών είχε ξεκινήσει από τις αρχές του 19ου αιώνα, όταν πολλές οικογένειες εγκαταστήθηκαν στο εξωτερικό, μετά την αποτυχία της προσάρτησης του νησιού στην Ελλάδα κατά την περίοδο της Επανάστασης. Ο Παπαδόπουλος (1909 : 32), αντιφάσκοντας βέβαια με προηγούμενα λεγόμενά του κατά τα οποία τα εδάφη του νησιού είναι ιδιαίτερα εύφορα, παραθέτει μία περιγραφή της μαζικής εξόδου: «Η Νίσυρος ένεκα του ηφαιστειογενούς και πετρώδους αυτής εδάφους ούτε ευρείας πεδιάδας κέκτηται, ούτε κοιλάδας, ούτε φυσικώς γόνιμον γην, και η μεν περιφέρεια αυτής βρίθει απότομων και απρόσιτων βράχων, εν δε τω κέντρω, εκτός του Λακκίου και του λαβοσκεπούς Ραμού υψούνται πετρώδη, άγωνα και ανεπίδεκτα καλλιέργειας όρη και εν γένει η γονιμότητα της Νισύρου ελάχιστα ικανοποιεί τους κατοίκους και δια τούτο οι πλείστοι Νισύριοι απέρχονται εις την αλλοδαπήν και ιδία εις Κωνσταντινούπολιν, Σμύρνην, Οδησσόν, Πορτ-Σάϊτ, Σουέζ και Αλεξάνδρεια προς πορισμόν και απόκτησιν πλούτου, αλλά απ' το 1904 ήρξαντο και παρά τοις Νισύριοις η εις Αμερικάνη μετανάστευσις και άνευ υπερβολής μέχρι τούδε ανεχώρισαν εις τους χρυσοφόρους χώρας άνω των 200 και εκ των τριών δήμων, άνθρωποι εκ γενετής ζώντες εκ της γεωργίας αφέντες το άροτρον και τον ζυγόν και απεμπολήσαντες βους αροτήρας προς εξοικονόμησιν του ναύλου και εγκαταλείποντες εις την τύχην γυναίκας και τέκνα απήλθον ονειρευόμενοι πλούτον και άφθονα κέρδη. Η φιλοπονία όμως και η επιμέλεια και η δραστικότητα των κατοίκων τον θαλάσσιον τούτον και ηφαιστειογενή βράχον μετέβαλλον εις ωραίον και δενδρόφυτον και ευθαλές περιβάλλον του Αιγαίου.»

Όπως περιγράφει ο Οικονομάκης (2001), κατά την απογραφή του 1828, στη Νίσυρο καταγράφηκαν 3.300 κάτοικοι. Το 1922 οι κάτοικοι έφταναν τους 5.000, αλλά μέσα σε μία δεκαετία (1922) ο πληθυσμός συρρικνώθηκε ταχύτατα στους 3.120-3.500. Το 1940, 2.000 άνθρωποι κατοικούσαν στο νησί (2.000 έμεναν στο Μανδράκι, 500 στα Νικιά, 600 στον Εμπορειό). Μετά το 1940, η Νίσυρος καταγράφηκε με 2.592 κατοίκους. Παρ'όλη την ένωση με την Ελλάδα το 1947, ο πληθυσμός δεν αυξήθηκε. Μέχρι το 1961 ο πληθυσμός είχε μειωθεί σε 1.799 κατοίκους. Τέλος, το 1980 η Νίσυρος καταγράφηκε με 900 κατοίκους. Η μετανάστευση που σημειώθηκε μετά το 1950, επιταχύνθηκε με το σεισμό του 1953 που κατέστρεψε πολλά κτίσματα κυρίως στην περιοχή του οικισμού του Εμπορειού (Οικονομάκης, 2001).

Τη δεκαετία του 1960, η καθιέρωση της «ανεξέλεγκτης» βόσκησης που εμμέσως στηρίχθηκε από τα ευρωπαϊκά προγράμματα χρηματοδοτήσεων έφερε εκ νέου προβλήματα στις εγκατελειμμένες τάβλες. Ο λανθασμένος χειρισμός της κτηνοτροφίας μετέτρεψε τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις σε βοσκοτόπια, χωρίς να υπάρχει το ενδιαφέρον από τις αρχές να τεθούν όρια στο κτηνοτροφικό ραγδαίο ξόδεμα. Συνεπώς, το αναβαθμιδωμένο τοπίο παραμένει αβοήθητο.

Δεν πλήττεται μόνο η καλλιέργεια και η παραγωγικότητα του εδάφους από τη μη συντήρηση του αναβαθμιδωμένου τόπου. Στην περίπτωση της Νισύρου, σβήνεται από τον χάρτη το κάποτε πλούσιο και ασφαλές δίκτυο των μονοπατιών. Με τις καταρρεύσεις των βασταδιών, μεγάλα τμήματα των μονοπατιών έχουν διακοπεί, με αποτέλεσμα να μη χρησιμοποιούνται πια.

Η εγκατάλειψη των αναβαθμιδών και η ερήμωση του αγροτικού τοπίου στη Νίσυρο οφείλεται κυρίως στη δημογραφική αλλαγή και την αλλαγή του τρόπου ζωής των κατοίκων. Η προσήλωση των κατοίκων στα τουριστικά επαγγέλματα χώρισε τον χρόνο σε δύο περιόδους, στις οποίες το νησί αποκτά δύο αντιθετικές όψεις πληθυσμιακής σύστασης και κοινωνικής ζωής: την εσωστρεφή περίοδο του χειμώνα και την εξωστρεφή τουριστική περίοδο, κατά τη διάρκεια της οποίας το νησί “βουλιάζει” από πληθυσμούς ξένους και εφήμερους. Αυτή η χρονική διαίρεση αποκόπτει τη νισύρικη γη από τη συνέχειά της. Η συνολική έκταση του νησιού διαιρείται πια σε δύο περιοχές που έχουν χάσει τη σύνδεση που είχαν παλαιότερα: τους οικισμούς και το αγροτικό τοπίο. Είναι λυπηρό πως η διατήρηση του αγροτικού τοπίου, η συντήρηση των βασταδιών και των ταβλών δεν απασχολεί την πλειοψηφία των κατοίκων, ως εκ τούτου, λίγοι είναι οι τεχνίτες που χειρίζονται τις παραδοσιακές τεχνικές κατασκευής και καλλιέργειας. Η ευαισθητοποίηση των κατοίκων για τα οφέλη της συντήρησης κρίνεται αναγκαία, ακόμα και αν στην περίπτωση της Νισύρου χρειάζεται να συνδέεται αποκλειστικά με τη λογική της αγροτουριστικής διαχείρισης.

Η διαφύλαξη του αναβαθμιδωμένου τοπίου ως συλλογική πρακτική μέσω της εφαρμογής ενός διαχειριστικού σχεδίου

Το τοπίο που περιγράφηκε αναδύει μνήμες από τις εποχές που τα κοινωνικά συνόλα ήταν εξαρτώμενα από τη γη και τα αγαθά της και οι ανθρώπινες επεμβάσεις εγγράφονταν στον τόπο με σεβασμό στις φυσικές διεργασίες. Η αναβαθμίωση υπήρξε βασικό συστατικό της εξέλιξης ορισμένων πολιτισμικών χαρακτηριστικών του αγροτικού πληθυσμού. Μετέφερε από γενιά σε γενιά γνώση για την αγροτική διαχείριση, αλλά και τα ζωντανά στοιχεία της κοινωνικής ζωής, των παραδόσεων, του δικαίου, της ντοπιολαλιάς. Επηρέασε τη βιοκλιματική διαχείριση του κτισμένου περιβάλλοντος, την οικοδομική και τις αρχιτεκτονικές τυπολογίες, τις οποίες οι αρχιτέκτονες ακόμη και σήμερα μελετούν θαυμάζοντας τις αξίες και τη φαινομενολογική τους υπόσταση. Η αναβαθμίωση αποτελεί πεδίο εξερεύνησης για τους γεωγράφους, του αρχαιολόγους, τους περιβαλλοντολόγους, τους περιπατητές. Ας μην ξεχνιέται πως σε πολλά μέρη της Ελλάδας χάρη στις πεζούλες εξακολουθούν να υπάρχουν τα μονοπάτια, κάποτε εντελώς αναγκαία για τη σύνδεση των οικισμών και τη βιωσιμότητα των τόπων, σήμερα ακόμη σημαντικά για την ευχαρίστηση μίας ιδιαίτερης

ομάδας ανθρώπων, των περιπατητών και πεζοπόρων.

Μετά από διαδρομές στο τοπίο,βιωματική δράση και πολύτροπη παρατήρηση, συζητήσεις με τους κατοίκους και μελέτη πάνω στην κατασκευή της αναβαθμίδωσης, η συγγραφή αυτή τονίζει ως αναγκαίες ενέργειες, τη θεσμική κατοχύρωση της διαφύλαξης του αναβαθμιδωμένου τοπίου γενικότερα, και της Νισύρου ειδικότερα, μέσω της εφαρμογής διαχειριστικού σχεδίου καταγραφής και επέμβασης που θα προβλέπει συμμετοχικές διαδικασίες αναστήλωσης και ανακατασκευής των ταβλών, συστηματικό έλεγχο της βόσκησης και προτάσεις αγροτικής επανάχρησης. Η διαφύλαξη του αναβαθμιδωμένου τοπίου φιλοδοξεί να έχει ένα ολιστικό περιεχόμενο, να συνδέεται με τη βιωσιμότητα και την αειφόρο ανάπτυξη, προσφέροντας βελτιώσεις σε όλες τις σφαίρες της ζωής, αγροτικής, κοινωνικής, περιβαλλοντικής σε τοπικό και παγκόσμιο επίπεδο.

Μαζί με τις ειδικές χωροταξικές ρυθμίσεις και τις διατάξεις για την ανακύρση ζωνών προστασίας, κρίνεται αναγκαία η αναβίωση της μετάδοσης των κατασκευαστικών μεθόδων από τους παλαιότερους στους νεότερους. Πολλοί ερευνητές καταθέτουν πως η βιώσιμη προστασία του εδάφους χρειάζεται να συλληφθεί ως μία διαδικασία επαναδιατύπωσης της αρχέγονης γνώσης και της συλλογικής δραστηριότητας και συνδιαλλαγής μεταξύ των αγροτών, των ειδικών και των επιστημόνων (Schneider et al., 2009). «Ο πολυπολιτισμικός χαρακτήρας της Ευρώπης του 21ου αιώνα απαιτεί τη συνετή προσέγγιση της κληρονομιάς με σεβασμό προς τα δικαιώματα των διαφορετικών κοινωνιών σε ένα πλαίσιο κατανόησης και συνεργασίας. Έτσι πολιτικοί που αποφασίζουν, επενδυτές, επαγγελματίες, ιδιοκτήτες ή μη, εθελοντές, τοπικές οργανώσεις, μη κυβερνητικές οργανώσεις, κλήθηκαν να βρουν ζώνες επικοινωνίας, συμμετοχής, εναρμόνισης συμφερόντων και αξιών και να δημιουργήσουν δομές συνεργασίας μεταξύ των διαφόρων τομέων και συντελεστών της προστασίας. (Carenbergs J., Cools J., De Rynk, ed 2003: 138-143)» (Αυγερινού, 2015 : 8) Είναι αυτονόητο πως η στρατηγική συντήρησης και επανάχρησης των αναβαθμιδών δε μπορεί να σχεδιαστεί και να εφαρμοστεί από τα πάνω, αλλά αποτελεί μία διαδικασία που εστιάζει στη μικροκλίμακα, στη συνομιλία και στο σχεδιασμό από κοινού με τις τοπικές κοινωνίες.

Η λογική αυτή συμπορεύεται με την παράδοση των παλαιότερων *αργατιών*. Η συλλογική εργασία στους ξερολιθικούς αναβαθμούς δεν είναι μόνο φαινόμενο της ελληνικής επικράτειας. Οι De Guenry και Hsu (2010) περιγράφουν για τις περιοχές της Γαλλίας ότι το χτίσιμο γινόταν συλλογικά στο τέλος του φθινοπώρου για μία περίοδο που διαρκούσε δυόμισι μήνες. Οι ίδιοι παραθέτουν περιπτώσεις αναβαθμιδωμένων περιοχών που αποκαταστάθηκαν επιτυχώς κυρίως με τη μονοκαλλιέργεια αμπελιών, ελαιόδεντρων και βοτάνων, όπως στην περιοχή της Cinque Terre στη Λιγυρία, στους αμπελώνες γύρω από τη λίμνη της Γενέυης και στις καλλιέργειες βοτάνων κοντά στη Νίκαια. Προτείνουν επίσης ένα μοντέλο εμπορικής γεωργίας βασισμένο στα οφέλη του αγροτουρισμού, που θα προμηθεύει τις τοπικές αγορές με προϊόντα οικολογικών διαδικασιών χωρίς τη συνέργεια των μεσαζόντων. Αυτή η αισιόδοξη λογική βέβαια προϋποθέτει τη μείωση της συρρίκνωσης του αγροτικού πληθυσμού και την επιστροφή ενός μέρους του αστικού πληθυσμού στις αγροτικές περιοχές. Είναι αδιαμφισβήτητο, πως το ολιστικό μοντέλο επανάχρησης των αναβαθμιδών είναι καλό να εντυπωθεί στο συλλογικό φαντασιακό ως μία πρόταση καλύτερευσης της σύγχρονης ζωής των κατοίκων των μικρών κοινωνιών αλλά και των κατοίκων που κατοικούν στις γειτονικές μεγάλες πόλεις.

Η επιλογή της διαφύλαξης του αναβαθμιδωμένου τοπίου έρχεται ως λύση για τον κίνδυνο της λειψυδρίας, τη διάβρωση και την ερημοποίηση. Παράλληλα, ενισχύεται το γεγονός ότι το τοπίο αυτό είναι μέρος της υλικής και άυλης κληρονομιάς της Μεσογείου που σύμφωνα με τις διεθνείς συμβάσεις βρίσκεται υπό πολιτική διατήρησης. Ας μην παραβλεφθούν εδώ τα οικονομικά οφέλη μίας καλά σχεδιασμένης επανάχρησης για αγροτικούς σκοπούς, ειδικότερα των εκτάσεων που βρίσκονται στα νησιά του Αιγαίου. Η επανάχρηση των αγροτικών εκτάσεων πολλών νησιών του Αιγαίου μπορεί να ιδωθεί και ως μία απόπειρα προς μία επιτυχή αγροτουριστική ανάπτυξη, η

διαδικασία αυτή όμως θα πρέπει να ακολουθεί έναν ειδικό σχεδιασμό. Ενώ στην Ευρώπη συζητείται η αναπτυξιακή πλευρά των ιστορικών τοπίων και των παραδοσιακών συνόλων, στο ευαίσθητο μεσογειακό περιβάλλον της μικρής τουριστικής ελληνικής επικράτειας, χρειάζεται μία προσεκτική επιβολή και διατήρηση της ισορροπίας μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης και προστασίας. Επιπλέον, «η βιωσιμότητα αναδεικνύεται σε μία δυναμική δημιουργικότητα που μεταξύ άλλων προϋποθέτει την κοινωνική συναίνεση» (Αυγερινού, 2015 : 9).

Η καταγραφή των αναβαθμιδωμένων τοπίων και των φθορών τους αποτελεί ένα σημαντικό πεδίο έρευνας που λειτουργεί ουσιαστικά, αν περιλαμβάνει το συνδυασμό τεκμηρίων απόδιαφορετικά επιστημονικά πεδία σε μία κοινή βάση δεδομένων. Το περιεχόμενο της βάσης θα είναι η τοπολογία των πληροφοριών, η ανάλυση, η ταξινόμηση και η διασύνδεση των χωρικών δεδομένων. Το όφελος αυτής της δημιουργίας θα είναι η χωρική αυτοσυσχέτιση των στατιστικών δεδομένων, των επαγωγικών τεκμηριώσεων και των παραγωγικών αποτιμήσεων και η μεθοδολογία παραγωγής συμπερασμάτων και υποστήριξης αποφάσεων. Τα χωρικά δεδομένα διαφορετικών περιοχών μπορούν να συλλεχθούν με τις σύγχρονες μεθόδους γενικής και ειδικής χαρτογράφησης και γεωγραφικής τοπολογίας (μέσω GIS), αντίστοιχα τα δεδομένα τμημάτων του τοπίου, με τη διασύνδεση της γεωμετρικής τεκμηρίωσης, της ιστορικής διερεύνησης και της τοπωνυμικής καταγραφής, την αποτύπωση των φθορών, την ποσοτική και ποιοτική ανάλυση των φθορών και της προέλευσής τους (φυσικά αίτια, ανθρωπογενείς παράγοντες), την γενική παρακολούθηση των κλιματολογικών και εδαφολογικών αλλαγών και πως αυτές οι παράμετροι συνδέονται με τις υπάρχουσες φθορές. Αυτές οι πολυθεματικές πληροφορίες θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν σε ένα ενιαίο σχέδιο διαχείρισης, το οποίο θα δομείται από τοπιακές ενότητες. Σε αυτές, θα περιγράφεται η πορεία της ειδικής αποκατάστασης για την κάθε τοποθεσία (οι στόχοι, οι στρατηγικές, οι μέθοδοι, τα στάδια, οι χρονικές φάσεις, οι προϋπολογισμοί και οι προτάσεις επανάχρησης και οικονομικής αυτονομίας των επόμενων φάσεων της συντήρησης) και των συμμετοχικών διεργασιών. Αυτά τα σχέδια θα ακολουθούνται από μελέτες παρακολούθησης για τις επόμενες δεκαετίες και το υλικό για την εκπαίδευση των ντόπιων κατοίκων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα καλής πρακτικής διατήρησης είναι οι πεζούλες των περιοχών Portovenere και Cinque Terre και των νησιών Palmaria, Tino και Tinetto στην Ιταλία που βρίσκονται στη λίστα της UNESCO από το 1997³⁵.

Ίσως οι αγροτικοί πληθυσμοί σήμερα, χάνοντας τη συμβιωτική³⁶ τους σχέση με τη φύση, να έχουν σταματήσει να αποδίδουν νόημα στα οφέλη της αναβαθμίδωσης. Ζωτικής σημασίας είναι η υπενθύμιση της ανάγκης της αναβίωσης της παραδοσιακής αγροτικής ζωής για τον άνθρωπο σε τοπικό και παγκόσμιο πεδίο. Μαζί με την κατασκευή πόλων έλξης προς την ύπαιθρο και τις αναδιαρθρώσεις των αγροτικών πολιτικών με στόχο τη διευκόλυνση των πληθυσμών στις αγροτικές περιοχές, είναι σημαντική μία στρατηγική εκπαίδευσης, ευαισθητοποίησης και προσανατολισμού του κοινού, εστιασμένη σε αυτά τα ζητήματα. Η Μηνιωτή (2018 : 75) επισημαίνει πως «η πολυδιάσταση ύπαρξη των ξερολιθικών κατασκευών και οι αναρίθμητες αξίες τους, είναι αντικείμενο που θα μπορούσε να αξιοποιηθεί από το εκπαιδευτικό σύστημα και να μορφώσει έμμεσα ή άμεσα για ζητήματα γεωλογίας, γεωγραφίας, ιστορίας, καλλιτεχνικών, κοινωνιολογίας και αρχιτεκτονικής». Η Terkenli (2001), στην έρευνά της αναζητώντας την πρόσληψη του ελληνικού τοπίου από τους μαθητές δημοτικών σχολείων στην Ελλάδα, διεξήγαγε το συμπέρασμα πως τα νησιά του Αιγαίου στην αντίληψη της πλειοψηφίας των μαθητών είναι τοποθεσίες απομονωμένες, είτε προορισμοί διακοπών ή μέρη που αναδύουν μνήμες της ζωή μίας άλλης εποχής. Οι ενδείξεις για το πως προσλαμβάνεται από τη νέα γενιά το αγροτικό τοπίο των νησιών του Αιγαίου, επιδεικνύουν πως στη

---

³⁵ Η περιγραφή της UNESCO είναι διαθέσιμη στο: <https://whc.unesco.org/en/list/826/>

³⁶ «Οι ανθρώπινες κοινωνίες μπορούν να διακριθούν στοιχειωδώς σε: α. Θρησκευτικές κοινωνίες, όπου η φύση επικυριαρχεί στον άνθρωπο, β. συμβιωτικές κοινωνίες, όπου φύση και άνθρωπος συνεργάζονται σε ίση βάση, γ. εκμεταλλευτικές κοινωνίες, όπου ο άνθρωπος επικυριαρχεί στη φύση» (Τερκενλή, 1996 : 41)

σύγχρονη ελληνική κοινωνία η αποξένωση του ανθρώπου από την φύση κορυφώνεται, η αστυφιλία συνεχίζει να υφίσταται και οι επιρροές των παγκοσμιοποιητικών τάσεων επηρεάζουν τις κοσμοαντιλήψεις. Παρ' όλα τα περιβαλλοντικά ζητήματα, οι άνθρωποι των τοπικών κοινοτήτων δεν έχουν την δύναμη να αλλάξουν νοοτροπία διαχείρισης της γης, της γεωργίας και της προστασίας του τοπίου, αν οι ηγεμονικές αρχές δεν χτίσουν λειτουργικές βάσεις για να "πατήσουν" (οι άνθρωποι αυτοί) ασφαλείς προς αυτή την κατεύθυνση.

Χάρτης 1	Νίσυρος, ποσοστά αναβαθμιδωσης (πηγή: Πετανίδου , 2005).
Χάρτης 2	Νίσυρος, τοπογραφικός και τοπωνυμικός χάρτης (πηγή: Οικονομάκης, 2011).
Χάρτης 3	«Νέος γεωλογικός χάρτης Νισύρου» (πηγή: Geowarn, ETHZ, διαθέσιμος στο http://www.geowarn.ethz.ch/index.asp?ID=31).
Εικόνα 1	Νίσυρος, άποψη της καλδέρας (φωτ. Έλλη Βασσάλου).
Εικόνα 2	Νίσυρος, άποψη από σημείο νότια του οικισμού του Εμπορείου, κοιτάζοντας νοτιοδυτικά προς το ηφαίστειο. (προσ. αρχείο).
Εικόνες 3	Αναβαθμιδωμένο τοπίο κοντά στον οικισμό του Εμπορείου (προσ. αρχείο).
Εικόνα 4 και 5	Αναβαθμιδωμένο τοπίο και μονοπάτι προς τον Εμπορείο (πηγή: Οικονομάκης, 2005).
Εικόνες 6-10	Απόψεις αποστροφής στην περιοχή Σφαγή (προσ. αρχείο).
Εικόνα 11 και 12	Απόψεις του οικισμού του Εμπορείου με τις τάβλες του (προσ. αρχείο)
Εικόνα 13	Άποψη της νισύριας αποστροφής στην περιοχή του Αγρού (φωτ. Έλλη Βασσάλου). Φαίνεται η διάταξη του σπηλαδιού σε σχέση με το βαστάδι, το αλώνι και τη στέρνα.
Εικόνα 14	Άποψη θρησκευτικού κτίσματος ανάμεσα στις τάβλες στην περιοχή του Αγρού (προσ. αρχείο).
Εικόνα 15	Εσωτερικό σπηλαδιού (φωτ. Έλλη Βασσάλου).
Εικόνα 16	Το σπηλάδι και το αλώνι στην περιοχή του Αγρού (προσ. αρχείο)
Εικόνα 17	Βαστάδια στο μονοπάτι Μανδράκι – Εμπορείος
Εικόνες 18 και 19	Βαστάδια μελισσοκόμων κοντά στο μονοπάτι που συνδέει τον Εμπορείο με το μοναστήρι της Κυράς (προσ. αρχείο).
Εικόνα 14	Πρόσβαση στην τάβλα με σκαλοπάτια στην περιοχή του Αγρού (προσ. αρχείο).
Σχέδιο 1	Τομές ξερολιθικών αναβαθμών (προσ. αρχείο).

Βιβλιογραφία

- Andlar G., Šraj F., Trojanović A., 2017. «Classifying the Mediterranean terraced landscape: the case of Adriatic Croatia», στο: *Acta geographica Slovenica* 57-2. σ111–129
- Arnaez J., Lasanta T., Errea M.P., Ortigosa L., 2011. «Land abandonment landscape evolution and soil erosion in a Spanish Mediterranean mountain region the case of Camero Viejo», στο: *Land Degrad. Dev.* 22. σ537-550
- Asins-Velis, S., 2006. «New paradigms in semi-arid Mediterranean terraced landscapes studies». Workshop: I terrazzamenti risorse del territorio. Genova
- Αθανασίου Κ., 2015. «Ξερολιθιές και πεζούλες στη Θηρασία», στο: Παλυβού Κ., Τζαχίλη Ί. (επιμ.), *Θηρασία, μια διαχρονική διαδρομή*. Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας Παν. Κρήτης, Αθήνα
- Αρφαράς Μ., 1978. «Το δίπατο λαϊκό νισύρικο σπίτι», στο: *Νισυριακά* 6. Αθήνα. σ5-60
- Αυγερινού Κολώνια Σ., 2015. «Νεότερες προσεγγίσεις της πολιτιστικής κληρονομιάς», στο: *Ιωσήφ Στεφάνου, Τμητικός Τόμος*, εκδ. Ινστιτούτου Σύρου, Σύρος. σ117-113
- Barbera G, Cullotta S., 2012. «An inventory approach to the assessment of main traditional landscapes in Sicily (Central Mediterranean Basin)», στο: *Landscape Research* Vol.37, No.5. σ539-569
- Bevan, A., Frederick, C., Krahtopoulou, N., 2003. «A digital Mediterranean countryside: GIS approaches to the spatial structure of the Post-Medieval landscape on Kythera (Greece)», στο: *Archeologia e Calcolatori* 14. σ217-236
- Braudel F., 2009. *Η Μεσόγειος. Ο χώρος και η Ιστορία*. Αλεξάνδρεια, Αθήνα
- Bromley, D., 1991. *Environment and economy*. Blackwell Publishers, Cambridge
- Brunnet M., 2005. «Τα αγροτικά τοπία της Ελλάδας» στο: Δουκέλλης Π.Ν., (επιμ.) *Το ελληνικό τοπίο - Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*. Βιβλιοπωλείων της Εστίας, Αθήνα, σ79-104
- Βασιλειάδης Δ., 1976. «Αγροτικά χτίσματα από τη Νίσυρο», στο: *Λαογραφία* 24. Αθήνα, σ343-361
- Βερνίκος, Ν., Δασκαλοπούλου, 2001. Κείμενο συμπληρωμένο το 2018: «Οι νησίδες της Νισύρου», στο: *Η συμβολή του Υπουργείου Αιγαίου στην ανάδειξη του πολιτισμού του Αρχιπελάγους*. Αθήνα. σ67-68. Διαθέσιμο στο: https://www.researchgate.net/publication/326250464_The_Nisyros_outliers_project_2000
- Βερνίκος, Ν., Δασκαλοπούλου, Σ. & Παυλογεωργάτος, Γ.Δ., 2002. «Πρόταση ταξινόμησης ξερολιθικών κατασκευών», στο: M. Varti-Matarangas & Y. Katsikis (επιμ.), *Proceedings of the Interdisciplinary Workshop: The Building Stone in Monuments*. Publications IGME, Αθήνα, σ265-276
- Βουγιουκαλάκης Γ.Ε., 1998. *Στα γαλάζια ηφαίστεια: Νίσυρος*. Έκδοση του συμβουλίου της περιοχής της Νισύρου, Αθήνα
- Costs-Folch R., Martinez-Casasnovas J.A., Ramos M.C., 2006. «Land terracing for new vineyard plantations in the north-eastern Spanish Mediterranean region: Landscape effect of the EU Council Regulation policy for vineyards' restructuring», στο: *Agriculture, Ecosystems and Environment* 115. σ88-96

Countryman, J. C. 2012, «Agricultural terracing and landscape history at Monte Pallano, Abruzzo, Italy». Doctoral Thesis, Oberlin College, Oberlin

Douglas T.D., Kirkby S.J., Critchley R.W., Park G.J., 1994. «Agricultural terrace abandonment in the Alpujarra, Andalucia, Spain», στο: *Land Degrad. Rehab.* 5. σ281-291

Dunjo G., Pardini G., Gispert M., 2003. «Land use change effects on abandoned terraced soils in a Mediterranean catchment, NE Spain», στο: *Catena* 52. σ23-37

Du Geurny J., Hsu L., «Terraced landscapes: meeting the challenges to sustainability. A northern Mediterranean agricultural perspective». First Terraced Landscape Conference, Honghe, China, 11-15 November 2010

Δουκέλλης Π.Ν., 2005. «Η Διακήρυξη της Αθήνας για το Ελληνικό Τοπίο» στο: Δουκέλλης Π.Ν., (επιμ.) *Το ελληνικό τοπίο - Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*. Βιβλιοπωλείων της Εστίας, Αθήνα, σ19-22

Έκδοση Εταιρείας Νισυριακών Μελετών. *Νισυριακά* 1 (1963), 2 (1965), 3 (1969), 6 (1978), 7 (1981), 10 (1987), 11 (1990), 14 (2000), 16 (2005), 17 (2007), 18 (2009). Αθήνα

Fall P.L., Flconer S.E., Galletti C.S., Shirmang T., Ridder E., Klinge J., 2012. «Long-term agrarian landscapes in the Troodos foothills, Cyprus», στο: *Journal of Archaeological Science* 39. σ2335-2347

French, C.A.I., Whitelaw, T., 1999. «Soil erosion, agricultural terracing and site formation processes of Markiani, Amorgos, Greece: The micromorphological perspective», στο: *Geoarchaeology* 14.2. σ151-189

Φλέγελ Κ., 1899/ 2007. *Μικρασιατικά Λουτρά. Η νήσος Νίσυρος και αι θερμαί αυτής*. Εκδόσεις εν Κωνσταντινούπολει / Επανεκδοση: Εταιρεία Νισυριακών Μελετών, εκδ. 3η, Αθήνα. σ65

Gadot, Y., Davidovich, U., Avni, G., Avni, Y., Piasetzky, M., Faershtein, G., Golan, D., Porat, N., 2016. «The formation of a Mediterranean terraced landscape: Mount Eitan, Judean Highlands, Israel», στο: *Journal of Archaeological Science* 6

Gallart F., Llorens P., Latron J., 1994. «Studying the role of old agricultural terraces on runoff generation in a small Mediterranean mountainous basin», στο: *Hydrol* 159. σ291-303

García-Ruiz J.M., Lana-Renault N., 2011. «Hydrological and erosive consequences of farmland abandonment in Europe, with special reference to the Mediterranean region—a review», στο: *Agriculture, Ecosystems & Environment* 140. σ317–338

Glantz, M. H., and N. S. Orlovsky. 1983. “Desertification: A review of the concept” στο: *Desertification Control Bulletin* 9: 15-22. Διαθέσιμο στο: <http://www.ciesin.org/docs/002-479/002-479.html>

Grove, A. T., Rackham, O., 2001. *The nature of Mediterranean Europe: an ecological history*. New Haven

Heidegger M., 1962. *Chemins qui ne menent nulle part*. Παρίσι

Hughes, D. J., 2005. *The Mediterranean: an environmental history*. Santa Barbara

Krahtopoulou A., Frederick C., 2008. «The stratigraphic implications of long-term terrace agriculture in dynamic landscapes: polycyclic terracing from Kythera Island, Greece», στο: *Geoarchaeology: An International Journal* 23. σ550-585

Kujit I., Finlayson B., MacKay J., 2007. «Pottery Neolithic landscape modification at Dhra», στο: *Antiquity* 81. σ106-118

Κοκκορού-Αλευρά Γ., Πουπάκη Ε., Ευσταθόπουλος Α., Χατζηκωνσταντίνου Α. (συλ. έργο), 2014. *Corpus Αρχαίων Λατομείων. Λατομεία του ελλαδικού χώρου από τους προϊστορικούς έως τους μεσαιωνικούς χρόνους*. Παν. Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Τομέας Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης, Αθήνα

Κοσμάς Κ., 2006. *Η ερημοποίηση της γης*. Γεωργικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τομέας Εδαφολογίας και Χημείας, Αθήνα

Lowdermilk W.C., 1947. «Conquest of the land through seven thousand years – Report to Soil Conservation Service, USDA, Washington». Διαθέσιμο στο: <https://www.ncat.org/wp-content/uploads/2015/08/Lowdermilk-Conquest-of-the-Land.pdf>

Λογοθέτης Μ., 1963. «Τουρισμός και οικονομία της νήσου Νισύρου», στο: *Νισυριακά 1*, Αθήνα. σ51-117

Λουλούδης Λεωνίδας-Μπεόπουλος Νίκος-Ανδρέας Τρούμπης, 2005, *Το αγροτικό τοπίο. Το παλίμψηστον αιώνων γεωργικού μόχθου*, Κτήμα Μερκούρη, Αθήνα

MacGovern P.E., Hartung U., Bedler V.R., Glusker D.L., Exner L.J., 1997. «The beginnings of winemaking and viticulture in the Ancient Near East Egypt», στο: *Expedition* vol. 39. σ3-21

Marathianou M., Kosmas C., Gerontidis S., Detsis V., 2000. «Land-use evolution and degradation in Lesvos (Greece): a historical approach», στο: *Land Degrad. Develop.* 11. σ63-73

María Mateos R., Ezquerro P., Azañón J.M., Gelabert B., Herrera G., Fernández-Merodo J.A., Spizzichino D., Sarro R., García-Moreno I., Béjar-Pizarro M., 2018. «Coastal lateral spreading in the world heritage site of the Tramuntana Range (Majorca, Spain). The use of PSInSAR monitoring to identify vulnerability», στο: *Landslides*, Springer-Verlag GmbH Germany, part of Springer Nature 2018, DOI 10.1007/s10346-018-0949-5

Moody J., Grove A.T., 1990. «Terraces and enclosure walls in Cretan landscape», στο: Bottema S., Entjes-Nieborg G., Van Zeist W., (επιμ.) *Man's Role in the Shaping of the Eastern Mediterranean Landscape: Proceedings of INQUA/BAI Symposium on the Impact of Ancient Man on the Landscape of the Eastern Mediterranean Region and the Near East*. Balkema, Ρότερνταμ, σ183-191

Moore, A., Menđušić, M., Smith, J., Zaninović, J., Podrug, E., 2007. «Early Farming in Dalmatia», στο: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 40-1

Μάνεσης Σ., 1965. «Παρατηρήσεις στο τοπωνυμικό Νισύρου», στο: *Νισυριακά 2*. σ260-271

Μαριά Ε. – Α., 2005. «Νομικά εργαλεία για την προστασία του τοπίου: Ζητήματα από την επικείμενη κύρωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για το Τοπίο» στο: Δουκέλλης Π.Ν. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο - Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*. Βιβλιοπωλείων της Εστίας, Αθήνα, σ65-86

Μαριά Ε.-Α., 2009. *Η Νομική Προστασία του Τοπίου στο Διεθνές, Κοινοτικό και Εθνικό Δίκτυο*. Εκδόσεις Αντ. Ν. Σακκούλα, Αθήνα

Μηνιωτή Μ., 2018. «Ξηρολιθικές κατασκευές Λέσβου. Η συνεισφορά στην παράδοση και στην εκπαίδευση», στο: Μπεριάτου Μ., Παπαευτυχίου Ι. (επιμ.), 2018. *Ξηρολιθικές κατασκευές και κτισμένη κληρονομιά*. Ίδρυμα Κεφαλονιάς και Ιθάκης, Διεθνής Επιστημονική Μελέτη των Ξηρολιθικών Κατασκευών. Αργοστόλι, Κεφαλονιά. σ66-75

Μπεριάτου Μ., Παπαευτυχίου Ι. (επιμ.), 2018. *Ξηρολιθικές κατασκευές και κτισμένη κληρονομιά*. Ίδρυμα Κεφαλονιάς και Ιθάκης, Διεθνής Επιστημονική Μελέτη των Ξηρολιθικών Κατασκευών. Αργοστόλι, Κεφαλονιά

Ostrom E., 1990. *Governing the commons: The evolution of institutions of collective Action*. Cambridge University Press, Cambridge

Οικομομάκης Ρ., 2001. *Νίσυρος, Ιστορία και Αρχιτεκτονική*. εκδ. Μέλισσα, Αθήνα

Petanidou T, Kizos T., Soulakellis N., 2008. «Socioeconomic dimensions of the agricultural landscape change in the Mediterranean: the case of the abandonment of cultivation terraces on Nisyros island, Greece», στο: *Environmental Management* 41. p250–266

Petanidou T., 2018. “ The terrace-scapes of the Aegean in a period of critical transition” στο: Μπεριάτου Μ., Παπαευτυχίου Ι. (επιμ.), 2018. *Ξηρολιθικές κατασκευές και κτισμένη κληρονομιά*. Ίδρυμα Κεφαλονιάς και Ιθάκης, Διεθνής Επιστημονική Μελέτη των Ξηρολιθικών Κατασκευών. Αργοστόλι, Κεφαλονιά. σ32-39

Price, S. & Nixon, L., 2005. «Ancient Greek agricultural terraces: Evidence from texts and archaeological survey», στο: *AJA*, 109.4. σ665-694

Παπαδόπουλος Γ., 1909. *Γενική γεωγραφική και ιστορική περιγραφή αρχαία και νεωτέρα της νήσου Νισύρου*. Εκδόσεις Εν Νισύρω, Νίσυρος

Παπακώστας Β., 1969. «Ιστορία της Νισύρου (μέχρι της Αθηναϊκής Συμμαχίας)», στο: *Νισυριακά* 3. σ49-141

Παπαχριστοδούλου Χ. Ι., 1969. «Τοπωνυμικό Νισύρου», στο: *Νισυριακά* 3. Αθήνα, σ230-268

Πετανίδου Θ., 2005. «Λαξέουντας βασάδια και τάβλες στο τοπίο της Νισύρου», στο: *Νισυριακά* 16. Αθήνα, σ212-255

Πετανίδου Θ., 2011. «Αναβαθμοί: αναπόσπαστο κομμάτι του νησιωτικού τοπίου» στο: Χατζημιχάλης Κ. (επιμ.), *Σύγχρονα Ελληνικά Τοπία – Γεωγραφική προσέγγιση από ψηλά*. Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα

Πετανίδου Θ., 2015. *Αναβαθμίδες του Αιγαίου – το παράδειγμα των Δωδεκανήσων*. Επιστημονικές Εκδόσεις Παρισιάνου, Αθήνα

Πετράκης Γ., 2015. *Τα Μητάτα της Νίδας στον Ψηλορείτη. Η απεικόνιση του μύθου και της ιστορίας στις οροπέδιες αρχιτεκτονικές της Νίδας*. Εκδόσεις Σελένα, Δήμος Ανωγείων

Rackham O., Moody J.A., 1992. «Terraces», στο: Wells B. (επιμ.), *Agriculture in Ancient Greece. Proceedings of the Seventh International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 16-17 May 1990*

Rousseau J.-J., (1762) 1921. *Emile, or Education*, μτφρ. Barbara Foxley, M.A., London & Toronto, J.M.

Dent and Sons, New York

Tarolli P., Peti F., Romano N., 2014. «Terraced landscapes: From an old best practice to a potential hazard for soil degradation due to land abandonment», στο: *Anthropocene* 6 (2014). σ10-25

Terkenli T., 2001. «Towards a theory of the landscape: the Aegean landscape as a cultural image», στο: *Landscape and Urban Planning* 57 (2001). Σ197-208

Terkenli T., 2003. «New landscape spatialities: the changing scales of function and symbolism», στο: *Landscape and Urban Planning* 70 (2005). σ165–176

Tuan Y.-F., 2001. *Space and Place. The Perspective of Experience*. University of Minnesota Press, Mineapolis, London

Sauer C. O., 1925. «The morphology of the landscape», στο: *University of California Publications in Geography* 2, σ19-54

Schneider F, Fry P, Ledermann T, Rist S, 2009. «Social learning processes in Swiss soil protection—the ‘from farmer–to farmer’ project», στο: *Human Ecology* 37. σ475–489

Simmel, G., 1988. *La tragedia de la culture*. Παρίσι

Sluis, T. van der, Kizos, T., Pedrolì, B., 2014. «Landscape change in Mediterranean farmlands: impacts of land abandonment on cultivation terraces in Portofino (Italy) and Lesvos (Greece)», στο: *Journal of Landscape Ecology*

Τερκενλή Θεανώ, 1996, *Το πολιτισμικό τοπίο: γεωγραφικές προσεγγίσεις*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα

Τσιρπανλής Ζ., 2018. *Γαμήλιες συμπεριφορές στο Αιγαίο. Το παράδειγμα της Νισύρου (19^{ος} αι.)*. Εταιρεία Νισυριακών Μελετών, Αθήνα

Σελεβίστα Μ., 2007. «Το ξερολιθικό τοπίο της Νισύρου», στο: *Νισυριακά* 17. Αθήνα, σ315-327

Varotto, M., 2008. «Towards the rediscovery of the middle landscapes. Terraced landscapes of the Alps. Atlas», στο: Scaramellini, G., Varotto, M. (επιμ.), *ALPTER Project*. Marsilio, Venezia. Διαθέσιμο στο: <http://www.alpter.net>

Vogiatzakis I.N., Rackam O., 2008. «Crete», στο: Vogiatzakis I.N., Pungetti G., Manion A.M. (επιμ.), *Mediterranean Island Landscapes – Natural and Cultural Approaches*. Springer σ245-270

Wellard, James. 1972. *Babylon*. New York, NY. Saturday Review Press

Zoumides C., Bruggeman A., Giannakis E., Camera C., Djuma H., Eliades M., Charalambous K., 2016. «Community-based rehabilitation of mountain terraces in Cyprus», στο: *Land Degradation and Development* 28. σ95-105

